

GEORGİ KEÇAARI

*UDİLƏRDƏ ƏN ƏNƏVİ
YAS MƏRASİMLƏRİ*

7611

AGAH-2004

Udi yazarı Georgi Keçaari (Jora Avetisiğar Keçaari) Azərbaycanın Qəbələ rayonunun Nic kəndində anadan olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsini bitirmişdir. Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı yarıradıcılıqla da müntəzəm məşğul olur. Azərbaycan və Udi dillərində şeirlər yazır.

Azərbaycan poeziyasının 150-dən artıq nümayəndəsinin bədii irsindən udi dilinə tərcümələr etmişdir. Udi dilində "Nana osba" (Azərnəşr - 1996), "Orayin" (Azərnəşr - 2001), "Buruxmux" (Gəncə "Agah" - 2003), Azərbaycan dilində Udi folklor nümunələrindən bəhs edən "Ocaq başında rəqs" (Gəncə "Agah" - 2002), "Udilərdə ənənəvi toy mərasimləri" (Gəncə Agah - 2003), rus dilində "Шнрок" (Gəncə Agah - 2003) kitablarının müəllifidir.

Redaktor: **Aydın MUROVDAĞLI**
Bədii redaktor: **R.MOBİLİ**
Korrektor: **A.QOASARI**

Udi yazarı G.Keçaarinin bu kitabı Azərbaycanın aborigen tayfalarından biri olan udilərin ailə məişətinin vacib bir sahəsi olan yas mərasimlərindən bəhs edir. Müəllif etnik qrupun toplum halda məskun olduğu Qəbələnin Nic kəndi təmsalında udilərin dəfnlə əlaqədar keçirdikləri mərasimlər barədə məlumat verir. Onların uzun əsrlər boyu qonşu xalqlarla birgə həyat fonunda formalaşdığını qeyd edir. Kitab udilər, onların mədəni dəyərləri və məişəti barədə məlumat almaq istəyənlər üçün buraxılıb.

G 4702060204-138
096-04

(a.2004

MÜƏLLİFDƏN

(Dünyasını vaxtsız dəyişmiş, səmimi insan, gözəl ziyalı, bütün qəlbi ilə elinə, obasına bağlı vətənpərvər oğul olan Vladlen Keçaarinin əziz xatirəsinə)

Söhbətə ötən ilin əvvəllərində vəqə olmuş bir olayla başlamaq istəyirəm. Mənsub olduğum udi etnik qrupunun ənənəvi toy mərasimləri barədə qeydlərimi yazıb başa çatdırmışdım. Axşamların birində bu barədə söhbət düşdü. Elmi araşdırmalara marağı çox olan kiçik oğlum Vladlen dedi ki, toydan, nişandan yazdığın bəsdə. İndi də ölüb getmişlərdən yaz ki, yaddaşlarda yaşasınlar.

Maraqlı təklif idi. Mənimçün xüsusilə faydalı idi. Həm dünyasını dəyişmiş həmkəndlilərimin, həm də Nic udilərinin dəfn (yas) mərasimləri barədə çoxlu qeydlərim vardı. Onları topladım. Saf-çürük elədim. Xeyli maraqlı material əldə etdim. Kömək üçün mərhumlardan çoxlarının övladlarına müraciət elədim. Axirətə qovuşmuş 45 nəfər barədə məlumatdan və onların şəkillərindən ibarət olan gələcək kitabın ("Yaddaşlarda yaşayanlar" Bakı, "Gənclik", 2003) əlyazması fevral ayında hazır oldu. Vladlen onu görüb çox sevindi və əlavə onu da dedi ki, növbəti yazını da udilərin yas mərasimlərinə həsr elə, qoy tarix üçün qalsın. Təkliflə razılaşdım və oxuyacağınız bu kitabın üzərində işləməyə başladım. Əldə olan qeydləri sistemə saldım. Yaddaşda qalanları çözüldüm... Amma taleyin gözlənilməz, dedikcə ağır olan bir zərbəsinə tuş gələcəyimi heç təəssvürümə də gətirməzdim. Aradan az vaxt keçmiş - yəni mart ayının 4-də oğlum Vladlenin ürəyi döyünməkdən qaldı. Dünyasını dəyişmiş niclilər barədə kitabın birinci buraxılışını da, toy

mərasimləri barədə kitabı da (“Udilər də ənənəvi toy mərasimləri”, Gəncə “Agah” 2003) udilərin ənənəvi dəfn mərasimlərindən bəhs edən bu kitabı da görmək ona qismət olmadı. Mənim sə çarəm bir ona qaldı ki, kitabları onun parlaq xatirəsinə həsr edirəm. Qoy onun da, dünyasını vaxtsız dəyişmiş bütün Vətən övladlarının da ruhu daim şad olsun.

Əziz oxucular!

Sizə təqdim olunan bu kitab elmi traktat deyildir. Hansısa bir elmi məclisdə müdafiə olunmaq üçün də yazılmayıb. Məqsədim şərh olunan mərasimlərin elmi təhlilini vermək də deyil. Təqribən 60 il ərzində iştirak etdiyim dəfn mərasimlərində müşahidə etdiklərimi, görüb-götürdülərimi, nəhayət keçmiş ağsaqqalardan eşitdiklərimi mümkün qədər sadə dildə, ardıcıl şərh etməkdir. Onları mümkün qədər hərtərəfli şəkildə gələcək tədqiqatçılar üçün yadigar qoymaqdır.

Son dərəcə yüksək sürətlə dəyişən və yeniləşən zəmanəmizdə etnik sərvətlərin, ailə-məişət normalarının dəyişməyəcəyini heç kəs deyə bilməz. Əksinə, illər keçdikcə yəqin ki, bir etnik qrupa, xalqa aid olan adətlərin, ayinlərin bəziləri sıradan çıxacaq, başqaları dəyişib yeni məzmun kəsb edəcəkdir. Dövrün reallığına daha yaxşı cavab verən dəblər, adətlər yaranıb formalaşacaqdır. Elə buna görə də indikiləri, qeydə almaq, sistemə salıb nəşr etdirərək oxucuya çatdırmaq vacibdir və lazımlıdır. Oxuyacağımız kitab məhz belə xeyirxah bir məqsəd naminə yazılmışdır. Onun hazırlanması gedişində kənd ağsaqqallarından Suren Boyaxçari, Mixək Çalabari, Ruben Mutulov, Noya Muradari və başqaları faydalı məsləhətləri ilə xeyli kömək göstərmişlər. Onların hamısına: “sağ olsunlar” deyirəm.

Son dərəcə dəyərli məsləhətləri ilə mənə həmişə kö-

mək göstərmiş və mənəvi arxa durmuş tarix elmləri doktoru professor, hörmətli Qəmərşah Cavadova səmimi təşəkkürümü və minnətdarlığımı bildirirəm. Onlara və oxucuların hamısına uzun ömür, can sağlığı arzulayıram.

Kitabın nəşr edilməsinə vəsait sərf etmiş Norveç Humanitar Müəssisəsinin rəhbərliyinə, gözəl insan və gözəl ziyalı olan Alf Henri Rasmüsenə, “Agah” nəşriyyatının kollektivinə təşəkkür və minnətdarlığımı bildirirəm.

Georgi KEÇAARI.

12.02.2004-cü il.

UDİLƏRDƏ ƏNƏNƏVİ YAS MƏRASİMLƏRİ (Xülasə)

Eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın VIII əsrinin əvvəllərində Azərbaycanca mövcud olmuş, Qafqaz Albaniyasında yaşamış tayfalardan biri olan udilər həyatın bir çox sahələrində qədim adət və ənənələri bizim günlərə qədər qoruyub saxlamışlar. Ailə məişətində mühüm rol oynayan yas mərasimlərinin keçirilməsində də bunu aydın müşahidə etmək olar.

Udilər hələ eramızın ilk əsrlərindən ərazinin başqa xalqları ilə bərabər xristian dini təlimini qəbul etmişdilər. Özlərinin müstəqil kilsə mərkəzləri vardı. Sonralar bu kilsə mərkəzi qanunsuz olaraq ləğv edildiyinə görə onların vəziyyəti pisləşmişdir. Ötən XX əsrin 20-ci illərindən isə ümumiyyətlə, hər cür ruhani xidmətdən məhrum olmuşlar.

Müəllim müşahidələrinin əhatə etdiyi təqribən son 60 il müddətində yas mərasimləri əsasən tarixi-ənənəvi normalara uyğun olaraq keçirilsə də, xristian dininin bir çox tələblərinə də əməl olunurdu.

Oxucuya təqdim olunan bu xatirə-oçerk konkret müşahidələrin sistemə salınmış şərhidir. Kənd ağsaqqallarının, ziyalıların bir çoxundan alınmış məlumatlardan, yaşamaqda olan el deyimlərindən, başqa folklor materiallarından da yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur.

İnsan dünyaya gəlir. Böyüyüb ailə qurur. Onu dolandırmaq üçün işləyir. Uşaqları böyüdür, ailə sahibi eləyir. Günlərin birində də dünyasını dəyişir. Məhz bu məqam insanın vəfat etməsi bütün xalqlarda qəm, kədər ovqatı yaranan bir mərasim kimi qəbul olunub. Bu münasibətlə

müxtəlif ayinlər icra olunur, tədbirlər keçirilir. Bu mənada udilər də müstəsna deyildirlər.

Bu ayin hər bir xalqda milli kaloritə, qan yaddaşına söykəndiyi kimi udilərdə də xarakterik cizgiləri ilə seçilir və aşağıdakı özünəməxsusluğu əks etdirmişdir:

Elə ki, biri dünyasını dəyişdi, ağsaqqallar, ağbirçəklər özlərini çatdırırdılar meyitin üstünə. Ölünün cənəsi bağlanır, gözləri qapadılır, ayaqlarının barmaqları bir-birinə bağlanırdı ki, cəsəd anormal vəziyyətə düşməsin. Mərhumun paltarları, yatağı sahmana salınırdı. Cənəzə başı günbatana üzünü yuxarı uzadılırdı. Otaqdakı bər-bəzək şeyləri yığışdırılırdı.

Qadınlar meyitin başı üstünə yığılıb matəm qururdular. Lakin hay-hüyük salmaq günah hesab olunurdu. Axşam qas qaralıb şamlar yanandan sonra isə, ümumiyyətlə, ölü üstündə ağlamaq olmazdı.

Udilərdə dini tələblərə müvafiq olaraq vəfat etmiş şəxs həmin gün deyil, ertəsi gün dəfn edilirdi. Birinci gün mərhumun cənəzəsi üstündə keçirilən matəmdə əsasən qadınlar iştirak edirdilər. Kişilər isə əsasən mərhumun dəfninə bağlı hazırlıq işləri ilə məşğul olurdular. Yas süfrəsi üçün çörəyi də qadınlar bişirirdilər. Süfrədə mütləq ənənəvi udi təndir çörəyindən istifadə olunurdu.

Mərhumun cənəzəsi birinci gün axşam vəfat elədiyi otaqda saxlanılırdı. Yanında isə bütün gecə ərzində kişilər (azı 3-5 nəfər) olurdu. Ertəsi gün səhər ən gec saat 13-dək ölü üçün qəbir qazılmalı, meyit yuyulmalı və ona taxtadan tabut hazırlanmalı idi.

Rəvayətlərə və el deyimlərinə görə udilər uzaq keçmişlərdə ölümlərini daş tabutlarda, sonralar saxsı küpələrdə dəfn edirləmiş. Sonralar taxta tabutlarda dəfn etməyə baş-

layıblar.

Belə tabutlar **«Sanduq»** adlanır və yerli dülgərlər tərəfindən hazırlanırdı. **Uzunluğu 1,8-1,9 metr, eni baş tərəfdə 55-60 santimetr, ayaq tərəfdə təqribən 40 santimetr** olurdu. İki hissədən - cənazənin yerləşdiyi qutu və onun qapağından ibarət idi.

Meyit adətən dəfn olunduğu gün səhər erkən yuyulurdu. Bu məqsədlə gediş-gəlişdən kənar bir yer düzəldərdilər. Ölünü 2 nəfər yuyurdu. Sonra isə onu geyindirirdilər. Mərhumu təzə paltar geyindirirdilər. Bu mümkün olmurdusa, heç olmasa alt paltarı təzə olmalı idi. Qocalara tünd qara yaxud başqa tünd çalarda olan, parıldamayan parçadan tikilmiş paltar, cavanlara şux çalarlı mavi, sarı yaxud göy rəngdə paltar geydirərdilər. Nişanlı qız və ya oğlan dünyasını dəyişirdisə, onlara adətən bəy, yaxud gəlin paltarı geyindirərdilər. Əgər mərhum cənəb taxıbsa, cənəbini gözünə taxardılar. Təsbeh gəzdiribsə, onu da cibinə qoyardılar. Dəlləyin bir “ülgücünü”, mühasibin bir qələmini də tabuta qoymaq dəb idi.

Ölən qadının bəzək şeylərini adətən çıxarib yadigar saxlamaq üçün qızlarına, başqa varisiyinə verirdilər.

Mərhumu yuyanın biri sonralar onun əvəzədicisi hesab edilir və mərhumun ailəsi ilə mehriban münasibətləri olurdu.

Ölü üçün qəbri adətən mərhumun nəslindən olan əsasən 3 nəfər cavan adam qazırdı. Lakin yaxın dostlarından da qəbir qazanlar olurdu. ***Subayları, qırxı çıxmamış uşağı olan kişiləri, mərhumun qardaşını, oğlunu və yeznəsini qəbir qazmağa göndərmirdilər.***

Qəbir baş tərəf günbatana, ayaq tərəf gündoğana ol-

maqla şərq-qərb istiqamətində qazılırdı. Bu zaman orta optimal ölçü kimi **uzunluğu 2 metr, eni 65-70 santimetr** olurdu. Qəbirin dərinliyi **kışilər üçün 1 metr, qadınlar üçün isə 120-125 santimetr** olurdu. El deyiminə görə qəbiri kişiyə qayısacan, qadına döşəcən qazardılar. Qəbir əllə adi əmək alətləri ilə qazılırdı və heç bir texniki vasitədən istifadə olunmurdu.

Udilərde ölü yumaq, tabut hazırlamaq və qəbir qazmaq ən savab, xeyirxah işlərdən hesab edilir və əvəzində mizd alınmırdı. Düzdür, onlara hədiyyə və ya pul təklif olunurdu. Lakin imtina edirdilər. Təbiidir ki, ölüləri yumuş, çox tabut hazırlamış, çox qəbir qazmış adamlar el içində tanınır, onlara böyük hörmət qoyulurdu.

Dəfn günü səhər təqribən saat 12-dək dəfnə əlaqədar bütün hazırlıq işləri başa çatır. Qadınlar yenə də cənazə başında, kişilər həyətdə toplaşırdılar. Ev sahibləri qəbiristanı aparmaq üçün bir xurcun (sonralar zənbil) yemək içmək də hazırlayırdılar. Bir zənbildə şamlar və başqa bir zənbildə kəndir də aparırdılar.

Cənazə adətən saat 13 radələrində götürülürdü. Bu məqsədlə otağa daxil olan kişilər tabutu yerdən qaldıraraq ayaq tərəfi qabaqda olmaqla çiynlərinə qaldırırdılar. Otağın qapıları mütləq bağlanırdı. ***Tabutun ön tərəfi ilə qapıya 3 dəfə yavaşca vururdular,*** sonra qapını açıb cənazəni həyətdə yerə endirirdilər. Burada cənazəni stullar üstündə yerləşdirib qısa müddətli (5-10 dəqiqəlik) vidalaşmadan sonra yenidən götürüb qəbiristanlığa yola düşürdülər. Tabutun qapağı mütləq ayrı və qabaqda aparılırdı. Ölü üzü açıq vəziyyətdə aparılırdı.

Dəfn günü qəbiristanlığa ancaq kişilər gedirdi. Qadınlar həyətdə qalır, camaat gedəndən bir qədər sonra

onlara xeyrat süfrəsi açılırdı.

Cənazəni qəbiristanlığa əsasən çiyində aparırdılar. Yol uzaq olanda arabadan, istifadə edir, sonralar maşından istifadə etməyə başladılar. Lakin qəbiristanlığa yaxınlaşanda mütləq yenidən çiyinə götürülməli idilər. Tabut mütləq ayaq tərəfi qabaqda olmaq şərtilə aparılırdı. Qəbirin yanına çatanda isə başı günbatana olmaqla yerə endirərdilər. Mərhumun əzizləri burada onunla son dəfə “görüşür”. ürək sözlərini deyirdilər. Sonra isə qapağı qoyulmamış tabut qəbirə endirilirdi. Rəhmətliyin yaxınlarının hərəsi üstünə 3 dəfə ovucları ilə torpaq tökəndən sonra qapaq bağlanırdı. Mərasimdə iştirak eləyənlərin hər biri tabutun üstünə 3 dəfə ovucla azacıq torpaq tökürdülər. Sonra qazılıb çıxarılmış torpağı tabutun üstünə tökürdülər. Bu iş də növbə ilə görülürdü. *Adət belədir ki, kəsici əmək alətini əldən-ələ keçirməzdilər.* Beli, baltanı, kürəyi işlədən yorulub mütləq yerə qoymalı, növbəti şəxs onu yerdən götürməli idi. Torpaq bütünlüklə tabutun üstünə tökülüb qəbir lazımı formaya salmandan sonra, baş tərəfdə qoyulmuş daşın üstündə şam yandırılır, mərasimdə iştirak edən musiqiçilər həzin bir melodiya çalırdılar. Bu, dəfn prosesinin bitməsi demək idi. Həyatə ehsan süfrəsinə gedə bilməyənlər üçün qəbiristanın özündə süfrə açılırdı. Onlar burada ehsanı qəbul edib mərhumu rəhmət oxuyurdular. Mərasim iştirakçılarının əksəriyyəti isə mərasim yerinə yola düşürdü. Onlar yas yerinə ənənəyə görə piyada, həm də mütləq mərhumu apardıqları yolla qayıtmalı idilər ki, qada-bəla adamlardan uzaq olsun.

Qeyd edildi ki, udlar ölüləri ertəsi gün dəfn edirlər. Lakin bu tələb qırxı çıxmamış və ya 2-3 aylıq uşaqlara aid edilmirdi. Onlar mütləq yuyulmaq şərtilə, parçaya bükül-

müş vəziyyətdə elə öldükləri gün dəfn olunurdular.

Mərhumun adına dəfn günü açılan yas süfrəsində iştirak eləyənlərin sayı müxtəlif ola bilərdi. Bu ölü sahiblərinin nəslinin, qohumlarının az və ya çox olmasından, kənddə qazandıqları mövqedən asılı ola bilərdi. Orta hesabla isə bu məclislərdə *təqribən 200-500 kişi, 150-200 qadın* iştirak edirdi.

Əlbəttə, bu süfrələrin həcmi, məzmunu mövcud iqtisadi imkanlardan, ictimai durumdan asılı olurdu. Həyat şəraiti ağır olanda sadə və az xərc tələb edən səviyyədə, firavanlıq vaxtlarında geniş və zəngin məzmununda təşkil olunmuşdur.

Lakin bütün hallarda bir neçə ərzaq növündən istifadə edilirdi: *çörək, duz, pendir, çaxır, suda bişirilmiş ət, yumurta, şabalıd və sıyıq üçün düyü.* Birinci 4 növ «Pə-jəng»- yəni müqəddəs hesab edilirdi.

Yaxşı hal idi ki, ölünün adına nə verilirdisə hər kəs ona qane olurdu, artığına tamah salmırdı. Şabalıdla bağlı bir ənənədə bunu aydın görmək olurdu. Ağır müharibələr, kütləvi xəstəliklər və s. məqamlarda belə edərdilər: Bir qab (5-6 kiloqram) şabalıdı bıçaqla çörtib suda bişirirdilər. Bir qaba doldurub qəbiristanlığa aparırdılar. Mərhumu dəfn eləyəndən sonra hər kəs şabalıddan birini, ya ikisini soyub yeyir, mərhumu rəhmət oxuyub qəbiristanlığı tərk edirdi. Bu günkü oxucular üçün qərribə görünsə də bu, həyatın son dərəcə ağır məqamları üçün düşünülmüş çıxış yolu idi.

Qabaqlar həm kişilər, həm də qadınlar üçün təşkil olunan yas mərasimlərində yemək süfrəsi yerdə torpağın üstündə təşkil olunurdu. Adamlar süfrə boyu düzülmüş taxtalar üzərində üz-üzə otururdular. Uzunsov formalı təndir

çörəkləri süfrə boyu baş-başa olmaqla düzülürdü...

Çörək sırasının iki tərəfində isə pendir, ət, yumurta, şabalıd qoyulurdu. Duz qabını süfrə boyu gəzdirirdilər, hərə lazım olan qədər götürürdü.

Spirtili içkiləri süfrəyə qoymurdular. Bunun üçün ciddi qayda vardı: Hər iştirakçıya bir dəfə araq, iki dəfə çaxır təklif olunurdu. İçki xırda stəkanlarda olurdu. Təklifi hamıya eləyirdilər. İçib-içməmək onların öz işləri idi. Ötən əsrin 60-cı illərindən içkilərin hər iki növünü qablaşdırıb süfrələrə qoyurlar. Lakin *1 stəkan araq, 2 stəkan çaxır norması yenə də qüvvədə durur.*

Süfrəyə qoyulan yemək şeylərinin demək olar ki, hamısı yerli istehsal məhsullarından ibarət idi. Ət məhsulları, şabalıd və s. ancaq suda bişirilməli idi. *Odda qızardılmış kabab, kolbasa balıq konservi və sairədən istifadə olunmazdı. Donuz ətindən də heç bir halda istifadə* oluna bilməzdi. Tarixən islam dininə mənsub olan xalqlarla yanaşı yaşamış udlərin xeyir-şər süfrələrində xeyli sayda həmin xalqların nümayəndələri iştirak edirdi. Elə buna görə də həmin məclislərdə donuz ətindən qətiyyənlə istifadə olunmurdu və olunmur.

Yas süfrələrinin, ümumən udlərdə xeyir-şər süfrələrinin əsas yeməyi hesab olunan düyü sıyığını kişilər el arasında «*Laşqoyin levet*» - «*Toy qazanı*» yaxud «*Araqın levet*» - «*Araq qazanı*» adlanan qazanlarda bişirirdilər. Hər biri 50-60 litr su tutan bu *qazanların hərəsi 110-120 nəfəri* sıyıqla təmin edə bilirdi.

Sıyıq bişirmək üçün yerli düyüdən, bu mümkün olmayanda, Ağdaş və ən çoxu Şəki düyüsündən istifadə edilirdi. Hər qazana 5-6 kiloqram ət, bir o qədər də düyü

tökülürdü, təqribən 2 kiloqram yağ və bir o qədər də soğandan istifadə olunurdu. Hər qazana 0,5 kiloqram pomidor pastası da lazım gəlirdi. Keçmişlərdə sıyığı çox qatı bişirirdilər. Çünki adamlara qaşiq verilmirdi. Onlar sıyığı çörəyin arasına qoyub dürmək şəklində yeyirdilər.

Sıyıq süfrəyə bütün yeməklərdən sonra verilirdi. Onun yeyilməsi mərasimin başa çatması demək idi. Lakin bu məqama qədər iştirakçılardan bir neçəsi çıxış eləyib ölü sahiblərinə təsəlli verirdi. İştirakçılar dönə-dönə mərhuma allahdan rəhm diləyirdilər.

Sıyıqla bağlı bir məqamı da xatırlatmaq lazım gəlir. Adamlardan, xüsusilə qohum qonşulardan bəziləri xəstəliyə və hər hansı bir səbəbə görə xeyrat süfrəsində iştirak etməyə bilər. Onlara mütləq sıyıq payı aparırdılar. Ənənəyə görə mərhumun adına bişirilmiş sıyıqdan nə qədər çox adam yesə, ona rəhmət oxuyanların sayı bir o qədər çox olardı.

Ehsan süfrəsi ölü sahiblərindən birinin son sözü ilə başa çatırdı. O həm də mərhumun yeddisinin haçan keçiriləcəyini bəyan eləyirdi. Yeddi - növbəti həftədə, mərhumun dəfnindən bir gün qabaq və ya bir gün sonra keçirilirdi. Məsələn, əgər mərhum bazar günü dəfn olunubsa, yeddisi şənbə, yaxud bazar ertəsi günü keçirilirdi. Bu da onun ölümünün doqquzuncu günü demək idi. Ənənəyə görə camaat süfrədən ancaq çörək yığışdırılandan sonra qalxa bilərdi. Sonra isə ölü sahibləri ilə bir daha görüşüb dağılışırdılar. *Adət belədir ki, yas məclisindən çıxıb kiməsə qonaq getmək olmazdı.* Evinə qayıdan birbaşa adamların olduğu otağa girməzdi. Öyvlə otaqdakı adamların hamısı ayağa durmalı idi. Yas yerindən öz evinə qayıdanın evində yatan adam olsaydı, onu oyatmalı idilər. Bəşik varsa, onu

eyvana çıxarmalı, yaxud başqa otağa aparmalı idilər. Ancaq bütün bunlardan sonra yas yerindən qayıdan adam otağa daxil ola bilərdi.

Udilərde mövcud olan qaydaya görə qadınlar dəfnin ertəsi **günü qəbir üstünə gedir**, dəfndən 3 gün sonra isə evdə paltar açmaq mərasimini keçirirlər. Hər iki mərasimdə əsasən qadınlar iştirak edirlər. Qəbiristanlığa gedənlər mərhumun qəbrini ziyarət eləyib şam yandırır sonra isə evə gəlib xeyrat süfrəsində iştirak edirdilər. İkinci tədbir isə əsasən evdə keçirilirdi. Qadınlar mərhumun bir dəst paltarını ortaya qoyub ağlaşır, sonra isə onlar üçün təşkil olunmuş ehsan süfrəsində iştirak edirdilər. Bu mərasimlərin hər birində 25-30, bəzən 70-80 nəfər qadın iştirak edirdi.

Qeyd edildiyi kimi mərhumun dəfnindən sonra onun yeddisi keçirilirdi. Yeməkləri “novu və sayına, xidmət qaydalarına görə dəfn mərasimlərində olduğu kimidir. Lakin ondan bir sıra fərqləri də vardır. Məsələn, **yeddiddə qəbiristanlığa ancaq qadınlar gedir**, kişilər mərhumun həyatına toplaşır. Dəfn günü xeyrat süfrəsi əvvəl qadınlar, bir qədər sonra isə kişilər üçün təşkil olunur. Yeddiddə isə kişi və qadınlara bir vaxtda xidmət göstərilirdi.

Yeddiinin keçirilməsi üçün bir neçə gün hazırlıq görülməli idi. Məsələn, bəzən təndirdə 250 və daha artıq çörək bişirmək, 500-600 boşqab-nəlbəki tədarük etmək lazım gəlirdi. Qohum-qonşular ev sahiblərinə bu zaman hərtərəfli kömək göstərirdilər.

Adamlar **mərhumun yeddisinə zənbillə gəlirdilər. Bu zənbillərdə yeməli şeylər, məsələn bişmiş toyuq, kətə, yağlı fəsəlli və sairə olurdu.** Onları mütləq camaata paylayırdılar. Ötən əsrin 60-cı illərindən adamlar bunun əvəzinə ölü sahiblərinə müəyyən məbləğdə 3-5 manat, bəzən daha

çox pul verməyə başlayıblar. Bu qayda indi də davam edir və yeddiyə, qırxa, ilə gələn kişilər 10 min. bəziləri 20-30 min manat pul qoyurlar.

Qeyd edək ki nə yeddiyə, nə qırxa, nə də ilə adamlar dəvət olunmurlar. Könüllü gəlirdilər. Lakin mərhumu yuyanları, tabut qayıranları, qəbir qazanları, aşpazları mütləq dəvət edirdilər. Çünki onlara çəkdikləri zəhmətə görə hədiyyələr və ya pul təqdim olunurdu. Onlar isə adətən bundan imtina edib hədiyyəni yaxud pulu yetimlərə verməyi xahiş edirdilər.

İştirakçıların sayı yeddiddə 180-200, bəzən 350-400 nəfər, qırxda və ildə bundan bir qədər az olurdu.

Mərhumun yeddisində də sıyığı axırıncı verirdilər. Və həm də əvvəllər sıyığı iki adama bir boşqab hesabı ilə verirdilər. Bu, görünür, bir tərəfdən kasıblıqdan, digər tərəfdən də qab-qacağın tapılmamasından irəli gəlirdi. Yeddiddən sonra ölü sahiblərinin dolanışığı yavaş-yavaş qaydaya düşməyə başlayır. Bəzi məhdudiyyətlər aradan qaldırılır. Qohum qonşular isə tez-tez onlara baş çəkməkdə davam edirlər.

Mərhumun yeddisindən sonra da evdə onun adına vaxtaşırı süfrə açılır, qəbiri ziyarət edilir.

Adından da göründüyü kimi **mərhumun adına növbəti kütləvi mərasim onun vəfatından 40 gün keçəndən sonra təşkil edilirdi.** Bu mərasimə də adamları dəvət etmirlər. Yaxın qohum və dostlar onsuz da belə bir tədbirin keçirilməyini, onun vaxtını bilirdilər. Lazım gələndə bir-birini məlumatlandırırdılar. Həyatın ağır dövrlərində ölümlərin qırxı bir qayda olaraq keçirilməyib. Konkret olaraq məsələn, 1917-1920-ci və 1941-1945-ci illəri göstərmək olar. Ötən əsrin 50-ci illərinin sonlarından ölümlərin qırxı ver-

məyə başlanıb. Yeddidə olduğu kimi, burada da iştirak edəcək adamların sayı əvvəlcədən məlum olmurdu. Hər şey təqribi, əvvəl keçirilmiş belə məclislərin təcrübəsi əsasında hesablanırdı.

Mərhumun qırxı əslində yeddisi ilə eyni məzmunu, quruluşa və icra formasına malik bir yadətmə tədbiri kimi keçirilir. Lakin fərqlər də vardır. Mərhumun qırxı veriləndən sonra ənənəyə görə həyat-bacanın matəm ovqatı ləğv edilməli, həyat özünün axarına düşməli idi. Ev sakinləri özlərini üzməkdən uzaqlaşmalı idilər, məclislərə ayaq açmalı idilər. Qohumları isə əgər xeyir işləri varsa, onu keçirməyə bir növ mənəvi haqq qazanırdılar. Qırıxdan sonra adətən qohum-qonşular ölü sahiblərini qonaq çağırırdılar. Bu tədbirlər onları məhz yasdən çıxarmaq məqsədini daşıyırdı.

Mərhumun qırxı veriləndən sonra onun əzizləri, yaxın qohumları qəbrini vaxtaşırı ziyarət etməkdə davam edir ona tez-tez xeyrat süfrəsi açırdılar. Onun adına növbəti ən böyük məclis isə ölümünün ili tamam olan gün keçirilir. Bu məclis ərəfəsində mümkün olan hallarda mərhumu abidə də qoyulurdu.

Mərhumun ili də qırxı ilə demək olar ki, eyni formada keçirilir. İştirakçıların sayı da təqribən bərabər olur. Yeməklərin, içkilərin nomenklaturunda da elə bir fərq olmurdu. Onlar iştirakçılara eyni qaydada təqdim olunurdu. Mərhumu yad etmək üçün sonralar da kiçik mərasimlər xeyrat süfrələri təşkil olunsada, ilinə həsr olunan məclis son kütləvi mərasim hesab edilə bilər. Bundan sonra ailədə həyat öz normal axarına düşürdü.

UDİLƏRDƏ ƏN'ƏNƏVİ YAS MƏRASİMLƏRİ

4641

I.DÜNYADAN İNSAN GEDİR...

Dünyaya insan gəlir. Böyüyüb həddi-buluğa çatır. Ailə qurur. Övladları dünyaya gəlir. İşləyib ailəsini saxlayır. Həyatın yaxşı, pis neçə üzünü görür. Onu əməlli-başlı dərk eləyəndə də Hüseyn Arif demişkən: ölüb gedir.

*Dincəlməyir bir an da,
Yay dağda, qış aranda.
Həyatı anlayanda,
Həyatdan gedir insan.*

Təbiətin bu əzəli və əbədi qanununa hamı tabedir. Dünyaya meydan oxuyan imperatorlar da, ölkələr fəth edən sərkərdələr də, adı tarixə qızıl hərflərlə həkk olunan alimlər də hansı məqamda isə ölüm adlanan mənhus kabusun qarşısında diz çökməli olurlar.

Düzdür, uzaq keçmişlərdə insanların indikindən qat-qat çox yaşadıkları barədə dini kitablarda məlumat verilir. Məsələn, Nuh Peyğəmbərin 950 il, babası Mətuşelahın 969 il, Adəmin 930 il, Yeredin 962 il və s. yaşadıkları qeyd olunur. Onlar belə son dərəcə uzun hesab elədiyimiz ömr sürsələr də, hansı məqamdasə dünyalarını dəyişməli olmuşlar.

Məhz bu məqam - insanın öz dünyasını dəyişməsi bütün xalqlarda tarix boyu qəm, kədər ovqatı yaradan bir olay kimi qəbul olunub. Bu münasibətlə müxtəlif ayinlər icra olunub, tədbirlər keçirilib. Dini təlimlərdə insanın ölümü ilə əlaqədar keçirilməsi məcburi və zəruri olan ayinlərin bütöv bir sistemi mövcuddur. Bu ayinlərdə, onların icra yollarında müxtəliflikləri olduğu kimi, oxşarlıqlar da az

deyildir.

Məqsədimiz onların hamısını araşdırıb üzə çıxartmaq, müqayisəli şəkildə təhlil etmək, mövcud oxşarlıqları ya da fərqləri ümumiləşdirib təhlil etmək deyildir. Yuxarıdakı qeyddən görüldüyü kimi xatirələrimizi bir növ çözləyib sistemə salaraq oxuculara çatdırmaqdır. Unutmaq olmaz ki, xatirə keçmiş bir növ diriltmək deməkdir. Keçmiş isə ata və babalarımızın yaşadığı dövr deməkdir. Başqa sözlə desək, biz danışdığımız, ən yaxşısı isə yazıya aldığımız hər bir xatirə ilə onların həyat yoluna işıq salırıq. Əks təqdirdə hər şey unudulur, yaddaşlardan silinib gedir. Buna yol verməyə isə mənəvi haqqımız yoxdur. Müdriklərdən birinin sözləri ilə desək, keçmiş qarşısında baş əymək, gələcək qarşısında hesabata hazır olmaq lazımdır. Belə olmasa birbirini əvəz edən nəsillər arasında mənəvi əlaqə, körpü yaratmaq çətin olar.

Təbiidir ki, başqa xalqlarda olduğu kimi, udlərdə də hər hansı şəxsin ölümü dərin mənəvi ovqat yaradır. Xüsusilə gözlənməz ölüm hadisələri bütün kənd üçün kədərə çevrilir. Nic böyük bir əraziyə səpələnmiş məhəllələrdən ibarət olsa da, hər hansı bir nəfərin ölüm xəbəri qohum-əqrəbaya tez çatır və onlar əlüstü özlərini mərhumun həyatına çatdırırdılar.

Əgər mərhum uzun müddət xəstə yatıbsa, sağalmaz xəstəliyə düşər olubsa, məsələ aydındır. Hamı onun ölümünü təbii hadisə kimi qəbul edərdi. Onu lazımi hörmətlə yola salmaq barədə fikirləşərdilər. Qonşular, qohumlar çalışırdılar ki, bu işdə ev sahibləri mümkün qədər az xərc çəksinlər, az əziyyət görsünlər. Məsələn, əgər həyət-bacanı səliqəyə salmaq lazım gəlirdisə, qohum-qonşu bu işi icra eləyirdi. Ərzaq məhsullarına ehtiyac varsa, onu da yolu-

na qoyardılar və s.

Elə ki, insan dünyasını dəyişdi, ağsaqqallar, ağbirçəklər özlərini meyitin üstünə çatdırırdılar. Bir qayda olaraq hər şeydən öncə mərhumun çənəsi bağlanır, gözləri qapadılır, ayaqlarının baş barmaqları bir-birinə bağlanır ki, ayaqlar açılıb cəsəd anormal vəziyyətə düşməsin. İnama görə gözlərin açıq qalması mərhumun kimi isə gözlədiyini, gözü yolda olduğunu göstərirdi.

Mərhumun paltarı, yatağı təmizlənib sahmana salınırdı. Meyit başı günbatana olmaqla üzü yuxarı uzadılırdı. Başı üstə və ayaqları altında şam yandırılırdı. Otaqda olan güzgüləri tünd rəngli parça ilə örtürdülər. Üstü bərli-bəzəkli balışları və başqa yorğan-döşək əşyalarını, örtükləri mümkün qədər qara və başqa tünd rəngli örtüklərlə əvəz edirdilər. Sonralar radio və ya televizorları da otaqdan ya çıxarırdı, ya da onların üstünə tünd rəngli örtük çəkirdilər. Divarlarda şən ovqat yaradan rəsm, plakat, xalça və sairə varsa, onları yığışdırardılar. Bununla da ölünün olduğu otaqda matəm ovqatına xidmət edən bir mühit yaradardılar. Ənənəyə görə bu mühit mərhumun qırxı çıxanacan saxlanardı.

Aydın məsələdir ki, hər hansı ölüm mərhumun yaxınları üçün əvəzedilməz itkidir və onu çox vaxt ağlamaq, yaş tökməklə qarşılayırdılar. Bu sahədə qadınlar xüsusilə kövrəkdiirlər. Onlar ölüm hadisəsi baş verən kimi mərhumun cənəzəsinin ətrafına toplaşib ağlaşma salırdılar.

Ölü üstündə ağlaşma qurmaq udilərdə də adi hallardan biridir və bu məsələdə kimsəni qınamazdılar. Lakin hədsiz dərəcədə hay-hüy salmaq mərhumun ruhunu incitmək kimi qiymətləndirilərdi. Bunun da öz səbəbi vardır. Udilərin mənsub olduqları Alban kilsə mərkəzi ölü üstündə ağlaşma

salmağa icazə vermirdi. Hələ eramızın V əsrində keçirilmiş məşhur Aluen məclisində qəbul olunmuş qaydaların birində göstərilir ki, **ölü üstündə yas girub ağlaşanları açıqları da birlikdə əl-qolunu bağlayıb çarın qarşısına gətirmək və cəza vermək lazımdır. Belələrinin ailəsi bir də göz yaşı tökməyə cəsarət etməməlidir.**¹ Bu tələb hələ eramızın I əsrində Strabonun albanlar barədə verdiyi məlumatla uzlaşır: Strabon yazırdı ki, **mərhumun dərdini çəkmək, hətta onu yada salmaq olmaz.**² Əlbəttə, belə sərt tələblərə əməl etmək o qədər də asan deyildir. Əzizini-qardaşını, bacısını, xüsusilə övladını itirmiş adamı atanı-ananı ağlamaqdan çəkindirmək çətindir.

Sorğular, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin araşdırılması göstərir ki, udilər bu tələblərə mümkün olan qədər həmişə əməl etmişlər. Ölü üstündə haylı-küylü şivən salmaqdan həmişə çəkinirdilər. Qaş qaralıb çıraqlar yandırılıandan sonra isə hər cür ağlaşmanı ölünün ruhunun təhqir olunması hesab cləyirdilər. Bu tələb mərhumun üstünə özünü gec çatdıranlara da aid idi.

Qeyd edilməlidir ki, kişilər ümumiyyətlə, kədərlərini həmişə sakit şəkildə bildirməyə çalışırdılar, ölü sahiblərinə təskinlik verməyə daha çox diqqət yetirirdilər.

Əlbəttə, adamları ölü üstündə ağlamaqdan bir qədər çəkindirən bir səbəb də vardı. Onların inamına görə insan ümumiyyətlə, ölmür, müvəqqəti, fani dünyadan əbədi dünyaya köçür. Elə buna görə də ölü üstündə ağlaşma salmaq lazım deyildir.

1. Bax: M.Kalankatlı *Albaniya tarixi*. səh.72. *Tərcüməsi akademik Z.Bünyadovundur.*

2. Bax: Strabon, *Geoqrafiya*. XI:3.

Elə buna görə də kişilər mərhumun cənazəsi qoyulmuş otağa girib ürəklərindən gələn vida sözlərini deyib çıxardılar. Mərhumla vidalaşma bir qayda olaraq qas qaralanacan davam edərdi. Sonra qohum-qonşulardan, dost və tanışlardan başqa adamlar dağılışıb gedərdi. Mərhumun yaxınları isə dəfnlə əlaqədar görülmüş işləri bir daha götür-qoy edər, kəm-kəsirləri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görürdilər. Lazım olacaq qab-qacaq və avadanlığın gətirilib çatdırılması təmin olunardı. Kimlərin ölünü yuyacaqları, kimlərin qəbir qazacaqları, kimlərin tabut hazırlayacaqları və nəhayət ehsan məclisi üçün kimlərin çörək yapacaqları, xörək bişirəcəkləri müəyyən edilərdi. Yas süfrəsi üçün çörək əsasən elə mərhumun dünyasını dəyişdiyi gün təndirdə yapılırdı. Xörəklər isə təbiidir ki, ertəsi gün, yəni dəfn günü hazırlanırdı.

Ənənəyə görə bütün bu işlərin görülməsində ev sahiblərinin iştirakına yol verməzdilər. Onlar ancaq başsağlığı vermək üçün gələnlərlə məşğul olurdular. Qalan bütün hazırlıq işlərini qohum və qonşular, dost və tanışlar aralarında olan ağsaqqallardan birinin rəhbərliyi altında görürdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, mərhumun cənazəsi birinci gün vəfat etdiyi otaqda uzadılmış vəziyyətdə qoyulur və ertəsi gün səhərəcən bu vəziyyətdə qalırdı. Bütün bu müddətdə onu tək qoymaq günah hesab edilirdi. Gündüz qadınlarla əhatə olunmuş cənazənin yanında axşamlar mütləq kişilər (3-5 nəfər) olurdu. Onlar qas qaralandan sonra gələr və gecə səhərəcən mərhumun yanında olurdular. Bir qayda olaraq ölünün qoyulduğu otağın pəncərələri açıq olmalı, lampa və ya şamlar bütün gecə boyu yanmalı idi.

Onu da deyək ki, adamlar mərhumla son görüşə gələndə adətən papaqlarını çıxarardılar. *Ölü yanında bərkdən*

danışmaq, kiminsə üstünə qışqırmaq təhqiramiz sözlər demək ağır qəbahət sayıldı və buna heç vaxt yol verilməzdi. Ağsaqqallar hüsr yerində hamının müvafiq tələblərə əməl etməsinə göz qoyar, bunları bilməyənlərə lazımı məsləhətlər verərdilər.

II. DƏFN MƏRASİMİ

Dünyasını dəyişmiş adamın dəfn edilməsi dəfn mərasimləri silsiləsində əsas rol oynayır. Udilər xristian dini təliminə müvafiq olaraq ölümlərini öldüyü gün yox, ertəsi gün dəfn edirlər. Əgər mərhumun yaxın adamlarından kimlərsə gəlib çatmasalar, nadir hallarda ölünü 1-2 gün də əlavə saxlayır, əzizləri gəlib çatandan sonra dəfn edirdilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mərhumun öldüyü gün dəfnə hazırlıqdan, ölü ilə vidalaşmaqdan və s. ibarət olur. Əsas işlər isə ikinci gün görülür. Həmin gün ölü yuyulmalı, qəbir qazılmalı, mərhum dəfn edilməli, camaat üçün ehsan süfrəsi açılmalıdır. Bəzi hallarda tabut da həmin gün hazırlanırdı və çox vaxt dəfnin gecikdirilməsinə səbəb olurdu. Ona görə də tabutu ya elə birinci gün, ya da ikinci gün səhər erkən hazırlayırdılar ki, işə maneçilik etməsin. Yaxşı olardı ki, onun hazırlanması prosesi ilə bir qədər ətraflı tanış olaq.

1. *Texta tabut içində*

Udilərdə ölüyə tabut hazırlamaq, onu yumaq və qəbir qazmaq ən savablı işlər hesab edilir. El arasında yaşamaqda olan mifik təfəkkürə, el deyimlərinə görə onlar keçmişlərdə ölümləri dəfn etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə etmişlər. Lap qədimlərdə ölümlərini içi ovulmuş daş sənduqələrdə basdırarmışlar. Bizim günlərə gəlib çıxmış bir el deyimində bu növ dəfn üsulunun izi aydın görünür. Udilər çətin, çıxılmaz vəziyyətə düşəndə, təzyiqlə üzləşəndə belə

bir ifadə işlədirlər: **Bezi je gele bihine, galpes tezax baksa** - Mənası da belədir ki, **daşım çox ağırdır, tərpanə bilmirəm**. Bu məzmununda deyimlər başqa məqamlarda da çox işlədilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir zamanlar ölümlərin dəfn olunduqları həmin daş sənduqələr Nicin cənub-qərbində, kəndin ərazisində yerləşən məşhur Yaloylu təpənin yaxınlığındakı daş karxanasında hazırlanarmış. Deyilənlərə görə Türyançayın sahilində yerləşən həmin karxananın daş materialından Qafqaz Albaniyasında kilsələrin tikintisində də geniş istifadə edilmişdir. Udilərin şifahi xalq ədəbiyyatında ölümləri dəfn etməyin başqa bir növünə də işarə edən nümunələr vardır. Məsələn, əldən-ayaqdan düşmüş, bənizi solmuş adam barədə belə deyərdilər: **Qoyina eçeretun, bisune mande**. Yəni, **küpünü gətiriblər, ölməyi qalıb**. Bu elə deyimi udilərin keçmişlərdə ölümlərini küp qəbirlərdə dəfn etdiklərini aydın göstərir. Ümumiyyətlə, saxsı küplərdən qədimlərdən üzü bəri udilərin məişətində geniş istifadə olunub. Küplərdə taxıl, meyvə, ərzaq məhsulları, heyvandarlıq məhsulları və sair saxlayardılar. Onlardan dəfn vasitəsi kimi istifadə etdiklərini də təsəvvür etmək çətin deyil.

Keçmiş qocaların məlumatlarından görünür ki, udilər bir vaxtlar ölümlərini basdırmaq üçün təknə tabutlardan da istifadə etmişlər. Bu məqsədlə uzunluğu təqribən 2,1-2,2 metr, diametri 75-80 santimetr olan palıd, yaxud şabalıd kötükələrindən istifadə edərdilər. Onları iki hissəyə bölüb, hər iki hissənin içini ovub çıxarar, çölünü də təknə formasına salardılar. Mərhumu içəridəki ovuqda yerləşdirib qapağını bağlayar, sonra qəbrə sallayırdılar.

Əlbəttə, belə tabutların hazırlanması qəbiristanlığa

çatdırılması çox yorucu bir iş idi. Elə buna görə də yaxın ki, *sonralar taxtadan hazırlanan tabutlara keçmişlər*.

Bu tabutlar adətən *qalınlığı 2,5-3 santimetr*, bəzən daha qalın olan palıd və ya şabalıd taxtalarından hazırlanırdı. «*Sanduğ*» adlanan belə tabutun dərinliyi, uzunluğu və eni cənazənin ölçülərindən asılı olurdu. Əksər hallarda *uzunluğu 1,8-1,9 metr* olurdu. Tabut mərhumun cənazəsinin yerləşdiyi uzunsov qutu və onun qapağı olmaqla iki hissədən ibarət hazırlanırdı. Qutu hissəsinin hündürlüyü *baş tərəfdə 28-30 santimetr, ayaq tərəfdə ondan 3-4 santimetr az* olurdu. Eni *baş tərəfdə 55-60 santimetr, ayaq tərəfdə isə təqribən 40 santimetr* olurdu.

Kənddə ölümlər üçün taxta tabutlar hazırlayan xüsusi ustalar olmazdı. Bu işi peşəkar dülgərlər görürdilər. Məhəllələrin demək olar ki, hamısında dülgərlər olurdu. Lakin tabut düzəltməklə onların hamısı məşğul olmazdı. Bu sahədə səriştəsi olan dülgərlər vardı. Uzun illər ölənlər üçün tabut düzəltdirmiş Ərəkəl Dəmirçari, Arşaq Nəsimari, Keverik Drazari, Əlikən Durmuşari, Sergi Əprəməri və başqaları el içində yaxşı tabut ustası kimi tanınmışdılar.

Əlbəttə, taxta tabutların hazırlanması da çox vaxt böyük çətinliklərlə başa gəlirdi. Elə olurdu ki, qəflətən dünyasını dəyişmiş bir nəfər üçün taxta materialı tapmaq problemə çevrilirdi. Qarlı, yağışlı günlərdə çətinliklər xüsusilə çox olurdu. Çünki hər şeyi əl ilə görmək lazım gəlirdi.

Kənddəki məhəllələrin hamısında tabut düzəldən ustalar olmurdu. Onları başqa məhəllələrdən dəvət edirdilər. Çox vaxt evi 4-5 kilometrə yerləşən bir ustaya müraciət etməli olurdular. O da səhərin gözü açıları-açılmaz lazım

olan avadanlığı (rəndə, mişar, kərki və s.) bir xurcuna yığib ölü həyatına yollanırdı. Qarlı, yağışlı günlərdə usta daha böyük zəhmətə qatlaşmalı olurdu. Maraqlıdır ki, belə ağır zəhmət tələb edilən işi savabına görürdülər. Müqabilində ölü sahiblərinin verdikləri haqqı isə yetimlərə, baxımsız uşaqlar varsa, onlara verməyi xahiş edirdilər.

Maddi imkan olardısı, tabutu hazırlayıb qurtarandan sonra üstünə parça çəkərdilər. Qocaların tabutuna tünd qara, cavanların tabutuna əlvan rəngli parça çəkilərdi. Tabuta xaç çəkmək yox idi. Tabutun qəbiristanlığa rahat və silkələnmədən aparılmasını təmin etmək üçün adətən 2 ədəd dəstək də hazırlayırdılar. Onlar tabutun altından keçirilir, uclarından tutub cənazəni sərrast aparırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər tabutların hazırlanması ilə əlaqədar yaranan bütün çətinliklər aradan qaldırılmışdır. Kənddə başqa sifarişlərlə yanaşı, həm də tabut hazırlayan emalatxana fəaliyyətə başlamışdır. Təcrübəli dülgər Noya Muradarinin rəhbərlik etdiyi həmin emalatxanada ölü sahiblərinin tabut hazırlamaq barədə sifarişləri qısa müddətdə, həm də yüksək səviyyədə yerinə yetirilir.

2. Cismən və mənəvi pak

Artıq qeyd olunduğu kimi udilərdə ölünü bir gün sonra dəfn edirlər. Dəfnə qədərki məcburi ayinlərdən biri ölünün yuyulmasıdır. İnəmə görə insan əbədi dünyasına tam təmizlənmiş vəziyyətdə, cismən və mənən pak halda getməlidir. Mərhum bir qayda olaraq 2 nəfər tərəfindən yuyulardı. Onlardan biri yuyucu, digəri onun köməkçisi hesab edilərdi.

Ölünün yuyulması mərhumun dünyasını dəyişdiyi ertəsi günü, başqa sözlə dəfn günü icra edilirdi. O vaxta qədər cənazə uzadıldığı yerdə qalırdı. Yumaq ayinin dəfn günü keçirilməsinin müəyyən səbəbi vardır.

Keçmişlərdə dini xidmətin mövcud olduğu vaxtlarda cənazə birinci gün kilsəyə aparılardı və həmin gecə kilsədə saxlanılardı. Onun üstündə dualar oxunar, başqa ayinlər icra edilərdi. Məlum olduğu kimi Qafqaz Albaniyasının başqa tayfaları sırasında udilər eramızın əvvəllərində xristianlığı qəbul etmişdilər. Sonralar başqa alban tayfaları islamı qəbul etmiş, udilər isə öz kilsə təlimini Alban kilsə mərkəzi çar hökumətinin fərmanı ilə ləvğ edildiyi 1836-cı ilə qədər davam etdirmişlər. Həmin vaxtdan alban kilsəsinə getməkdən məhrum olmuş udilər xristian dininə öz evlərində etiqad göstərməkdə davam edirdilər. Ötən əsrin 20-ci illərindən isə hər cür ruhani xidmətdən tamamilə kənarda qaldılar. Bu vəziyyət ailə məişəti ilə bağlı mərasim və ayinlərin keçirilməsində dəyişikliklərin yaranmasına səbəb oldu. Son 60-70-ci ildə keçirilmiş yas mərasimləri bunu aydın göstərir. Bu mərasimlər ənənə və tarixi adətlər bazasında keçsə də, yeri gəldikcə alban kilsə təliminin tələblərinə də əməl edilirdi. Ötən əsrin 20-ci illərindən dini-

ruhani xidmətdən kənarda qalmış udilərdə cənazə birinci gün və gecə artıq kilsədə yox, evdə saxlanılırdı. Onu həmin gün yumaq məsləhət görülməzdi. Çünki əgər öldüyü gün yuyulsaydı, növbəti sutqa ərzində cənazənin rəngi qaralıb ilkin çalarını və gözəlliyini itirə bilərdi. Elə buna görə də onu dəfn olunan gün səhər erkən yuyar və artıq hazır olan tabuta qoyardılar. Ölünü yumaq üçün gəliş-gedişdən bir qədər kənər, təqribən 2 metr eni, 2,5-3 metr uzunluğu olan, üstü örtülü bir yer seçərdilər. Çox vaxt eyvanların qurtaracağında seçilən həmin yerin ətrafı adam boyu palaz, yaxud parça ilə örtülərdi. Bu məqsədlə ayrılmış yerin ətrafına kəndir, yaxud ip çəkər, üstündən palaz yaxud parçanı asardılar. Sonra isə həmin ayrılmış meydançaya 1-2 ədəd yuyulub təmizlənmiş taxta gətirib gündəğəndən günbatana doğru istiqamətində döşəmə üstündə yerləşdirərdilər. Ardınca mərhumun yuyulması üçün azacıq qızdırılmış ilıq su, dəsmal və bu məqsədlə hazırlanmış əlcəkləri gətirərdilər. Mərhumu geydiriləcək paltar dəsti də yuyuculara təhvil verilərdi.

Bütün bu hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra kişilərdən ibarət bir dəstə mərhumun qoyulduğu otağa daxil olar, cənazəni yatdığı palaz, yaxud mələfə ilə bərabər yuyulacaq yerə gətirərdilər. Buradakı taxtaların üstündə üzünü yuxarı başı günbatana uzadardılar. Bundan sonra yuyucular fəaliyyət göstərməyə başlayardılar. Onlar mərhumu soyundurur, su töküb yuyar, dəsmalla silib təmizləyər, çox zaman üz-gözünü qaralamaqdan qorumaq üçün onları ancaq islaq dəsmalla ehtiyatla silib təmizləyər, ağzına, qucaqlarına, gündəyməzinə pambıq tıxamaq dəb deyildi. Lakin mərhumun ölümünün səbəblərindən asılı olaraq bəzi qansızma və s. olsa bu şortə də əməl etməli olurdular.

Yuyucular mərhumun əllərinin döşünə yığılmasına da diqqət yetirməli idilər.

Udilər də ölülərin geyindirilmələri ilə əlaqədar çoxlu xatirələr, inamlar, xalq deyimləri və başqa folklor materialları vardır. Onların təhlili göstərir ki, uzaq keçmişlərdən udilər ölülərini tam geyindirərək dəfn etmişlər. Mərhum adı günlərə nə geyibsə, nələr taxıbsa, nə gəzdiribsə öləndən sonra onların hamısı ilə təmin olunmalı idi. Məsələn, əgər eynək taxıbsa gözələrinə eynək taxardılar, əsa gəzdiribsə, tabutuna əsa qoyardılar. Əlində təsbehi olubsa onu da unutmazdılar. Cəbinə əlyaylığı qoymağı da yaddan çıxartmazdılar. İkinci yaylıq isə əlində olmalı idi. Başına papaq qoymağı da unutmazdılar.

Mərhumu adətən təzə paltar geyindirərdilər. Lakin bu məcburi deyildi. Ölü sahiblərinin maddi imkanları da nəzərə alınardı. Əgər mərhumun bir dəst təzə paltarı yox idisə, ailənin onları almağa imkanı yox idisə, heç olmasa alt tuman-köynək təzə olmalı idi. Üst paltarı isə mümkün qədər yuyulub qurudulmalı, bu da mümkün olmadıqda diqqətlə silinib təmizlənməli idi. Bu zaman bəzi tələblərə də əməl etmək lazım bilinirdi. Məsələn, qocalara bir qayda olaraq tünd qara, yaxud başqa tünd çalarda, lakin parıldamayan parçadan tikilmiş paltar, cavanlara isə şux çalarlı mavi, sarı yaxud göy rəngli paltar geyindirərdilər. Əgər allah eləməsin, nişanlı qız yaxud oğlan dünyasını dəyişibsə, onlara adətən bəy və ya gəlin paltarı geyindirib tabuta qoyardılar. Mərhumu paltarları geyindirəndən sonra tabut (qapaqsız) yuyulma yerinə gətirilir və cənazə tabuta qoyulardı. Burada bir şərtə də əməl edilərdi. Cənazənin altına parça, yaxud köhnə paltarlarından bir neçəsi, başı altına isə balınc qoyulardı.

Bütün bunlardan sonra artıq mərhumun qoyulduğu tabut əvvəlki yerinə qaytarılar, başı günbatana olmaqla çarpayı yaxud taxt üstündə qoyulardı. Başı üstündə, bəzən həm də ayaqlarında olan şamlar isə yanmaqda davam edərdi. Qadınlar tabutun ətrafına toplaşib həddi aşmamaqla sakit dil töküb ağlayardılar. Əgər mərhum qoca yaşlarında dünyasını dəyişibsə, ağlaşma əsasən ölü sahiblərinə təsəlli vermək fonunda aparılardı.

Ölülərin yuyulmasından danışarkən bir ayini də yada salsaq yaxşı olar. Adət belədir ki, *mərhumun yuyulduğu yerdə yeddisi verilənəcən axşamlar şam yandırılmalı, hər şey olduğu kimi qalmalı idi.*

Qeyd etdik ki, ölünün tabutuna bəzi əşyalar, peşəsi ilə əlaqədar xırda əmək alətləri də qoyulardı. Məsələn, dəllək işləyibsə ülgüc, yaxud qayçı, müəllim işləyibsə qələmlərindən biri və sairəni tabuta qoyardılar.

Rəvayətlərə görə keçmişdə məsələn, ailə başçısı öləndə onun atını, qılıncını, yaşamaq üçün lazım olan əşyalarından hərəsindən bir ədəd mərhumla bərabər qəbrə qoyurlarmış. Çünki inama görə insan ölmür, o dünyada da yaşayır. Yeni dünyasında da yeməli, içməli, işləməlidir. Bunlar üçün isə əmək alətləri və avadanlıqlar lazımdır. Elə buna görə də nəsil-dən-nəsilə keçib xalqın yaddaşında qalan tələblərin bəzilərinə sonralar da əməl olunardı.

Söhbətlər, araşdırmalar, sorğular göstərir ki, udilər uzaq keçmişlərdə ölüləri dəfn edərkən daha çox şeyləri onlarla birlikdə basdırarmışlar. Yaddaşlardan silinməmiş bu məlumat hələ təqribən 2 min il öncə yunan coğrafiyaçısı və tarixçisi Strabonun albanlar barədə yazdıqları ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Alim yazmışdı ki, albanlar mərhumla birlikdə onun bütün əmlakını basdırırlar və buna

görə də ata malından məhrum olub kasıb yaşayırlar.¹ Qadınları geyindirərək tabuta qoyarkən bir neçə şərtə əməl edilərdi. Əgər qulaqlarında sırğa, barmağında üzük varsa, vəsiyyətinə müvafiq olaraq onları çıxarıb yadigar saxlamaq üçün qızlarına verərdilər. Əgər qızları yoxdursa, bacılarına, gəlinlərinə də vermək olardı. Başına bir qayda olaraq kəlağayı bağlayardılar. Və yaxud başını sadəcə olaraq kəlağayı ilə örtərdilər.

Bəzən bir əlamətə də rast gəlinərdi. Mərhumun sağlığında ən çox istifadə etdiyi əmək alətlərindən biri (qayçı, bıçaq, nal və s.) tabuta çöl tərəfdən pərçim edilərdi. Bu adət artıq xeyli vaxtdır ki, aradan qalxıb.

Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, ölümlərin yuyulması udlərdə ən xeyirxah işlərdən biri hesab edilərdi. Bu işi görənlərə yüksək hörmət göstərilərdi. Mərhumu əksər hallarda onun tay-tuşları, yaxından ünsiyyətdə olduğu sirdaşları, rəfiqələri yuyardılar. Bu işdə məcburiyyət yox idi. Xüsusi cavən və yeniyetmələri bu işi görməyə məcbur etmək yolverilməz hesab edilərdi.

Qeyd edilməlidir ki, çox vaxt ölünü yuyan onun əvəzedicisi hesab edilərdi. Ona bir dəst təzə paltar hədiyyə edib mərhum atanın, ananın, bacının əvəzi elan edilərdi. Belə əvəzedicilərə xüsusi hörmət göstərilər, xeyir-şər məclislərinə mütləq dəvət olunardılar. Onlarla müntəzəm qohumluq münasibəti yaradılardı.

3. Əbədi mənzil

Ölümlərin dəfn edilməsində ən vacib məsələlərdən biri də onlar üçün qəbir qazmaqdır. Udlər də bütün başqa xalqlar kimi ölümlərini bu məqsəd üçün məxşsusı ayrılmış sahələrdə-qəbiristanlıqlarda dəfn edirlər. Bir ümumi qəbiristanlıqdan istifadə edən Oğuz udlərindən fərqli olaraq Nic udləri bir neçə qəbiristanlıqdan istifadə edərdilər. Bu, əlbəttə kəndin böyük bir ərazidə yerləşməsindən asılıdır.

Əgər kənddə olan 12 udi məhəlləsi üzrə bölgü apararaq, görək ki, Püsülü məhəlləsi ölümlərini Kilsə həyəti adlanan qəbiristanlıqda dəfn edərdi. Dəlləkli, Cürməhəllə, Qocabəyli, Dərəməhəllə və Dərəbağ məhəllələrinin ölümləri basdırdıqları yer **Kala gərəməzəluğ - Böyük qəbiristanlıq** adlanır. Falçılı, Məlikli, Vəzirli və Ağdəlləkli məhəllələri ölümlərini **Bulun gərəməzəluğ - Yuxarı qəbiristanlıq** adlanan sahədə, Malbel və Fərimli məhəllələri əsasən **Qarıtapaq** adlanan qəbiristanlıqda dəfn edirdilər.

Fəaliyyətdə olan 4 qəbiristanlıqdan başqa Nic udlərinin keçmişdə istifadə etdikləri bir neçə başqa qəbiristanlıqlar da məlumdur. Onların sırasında **Yaloğlu təpədəki** qəbiristanlığı, dağda olan qəbiristanlığı, **Toyuqqıran** qəbiristanlığını misal göstərmək olar.

Artıq məlum olduğu kimi, ölü üçün qəbir qazmaq, onu yumaq və tabut hazırlamaqla yanaşı duran ən xeyirxah və savab işlərdən biri hesab edilərdi.

Kənddə adətən peşəkar qəbir qazanlar olmazdı. Ənənəyə görə hər nəslin ölüsü üçün qəbiri o nəslin nümayəndələri qazardılar. Bunun üçün kimsəyə müraciət edilməzdi. Adamın öldüyü məlum olandan sonra qohum-qon-

1. Bax: Strabon, *Geografiya*, XI:4.

şular yas həyatında ikən, başqa hazırlıqlarla yanaşı qəbir qazmaqdan da söhbət düşərdi. Bir qayda olaraq iştirakçılardan 3 nəfəri bu işi öhdələrinə götürərdi. Bəzən də elə olurdu ki, mərhuma qəbir qazmağı onun yaxın dost və tanışları öz öhdələrinə götürərdilər. Onların arzuları da nəzərə alınardı. Qəbirini heç kəsin qazmaq istəmədiyi adamlar isə əsasən ömrü boyu insanlara pislilik eləmiş şəxslər olurdu. Belə nadir hallarda ancaq xahiş və məcburiyyət üsulundan istifadə edərdilər.

Qəbir qazmağı əsasən cavan, qıvrıq adamlara həvalə edərdilər. *Subaylar, qırxı çıxmamış uşağı olanlar, mərhumin qardaşı, oğlu və yeznəsi bir qayda olaraq qəbir qazmağa cəlb olunmazdılar.*

Qəbiri deyildiyi kimi, adətən 3 nəfər qazardı. Çalışdılar ki, onlardan heç olmasa biri əvvəllər qəbir qazmış olsun. Qəbirin qazılacağı yeri ev sahiblərindən biri müəyyən edərdi. Ümumiyyətlə, Nic qəbiristanlıqlarında hər nəslin, soyu öz qəbir sahəsi var və yeni qəbir qazılması ilə əlaqədar elə bir problem yaranmırdı.

Qəbir baş tərəfin qərbə, ayaq tərəfin şərqə olması şərt ilə şərq-qərb istiqamətində qazılırdı. Əgər tabut əvvəlcədən hazırdırsa, onun ölçüləri əsas götürülürdü. Əgər tabut hələ hazır deyilsə, onda optimal ölçü kimi 2 metr uzunluğu, 65-70 santimetr eni olmaqla qazılırdı. Baş tərəf hesab edilən qərb tərəf ən azı 10 santimetr ayaq tərəfdəkindən enli qazılırdı. Elə etmək lazım gəlirdi ki, tabut qəbirə endiriləndə hər tərəfdən heç olmasa 5-6 santimetr boş məsafə qalsın.

Qəbirlər bir qayda olaraq kişilər üçün 1 metr dərinliyində, qadınlar üçün isə 120-125 santimetr dərinliyində qazılırdı. Bu barədə bir xalq devimi də vardır, deyirlər ki,

qəbiri qadın üçün döşəmək, kişi üçün qayıqadək qazarlar. Bu barədə söhbət düşəndə deyirdilər ki, ölüm qadının günahı ilə yaranıb, yəni Həvvə ananın ilanla sövdə-ləşib düşünülməmiş hərəkətə yol verməsi nəticəsində meydana gəlib. Elə o vaxtdan da insanlar ölüm adlı əzaba düşər olublar. Buna görə də qadınlar üçün qəbir kişilərə nisbətən daha dərin qazılmalıdır.

Qəbir adi əmək alətləri bel, kürək, baltadan istifadə etməklə qazılırdı. Bu işdə texniki vasitələrin heç bir növündən istifadə edilmirdi. Ənənəyə görə qəbirin qazılması gedişində alətləri əldən-ələ ötürmək olmaz. Ümumiyyətlə, mövcud adətə görə kəsici aləti (beli, baltanı, dəhrəni, bıçağı və s.) əldən-ələ ötürmək olmazdı. Yorulan adam aləti tiyəsi günbatana, dəstəsi (sapı) gündoğana olmaqla yerə qoymalıdır. Onu əvəz edəcək növbəti şəxs isə aləti ancaq yerdən götürüb işi davam etdirməli idi. Qəbir qazılarkən çıxarılan torpaq qəbirin nisbətən açıq olan yan tərəfinə yığılardı.

Qəbir qazanlar işlərini başa çatdırandan sonra bir missiyanı da yerinə yetirməli idilər. Qəbir qazdıqları yerin ətrafını otdan, alaqdan (əgər varsa) yarpaq və başqa tullantılardan təmizləyib səliqəyə salmalı idilər.

Ölü sahibləri adamları qəbir qazmağa göndərəndə onların yemək-icmək qayğılarını da yaddan çıxartmazdılar.

Onlar üçün sayı tək olmaqla bir neçə (çox vaxt 3) çörək, pendir, suda bişirilmiş şabalıd və toyuq əti, soyutma yumurta qoyulmuş zənbil göndərərdilər. Zənbildə bir bardaq da çaxır olardı.

Əgər qəbir qazanlar səhər çorəklərini yeməmiş gəlirlərsə, çörək yeyib sonra işə başlayırdılar. Əgər ac deyillərsə, işlərini qurtarıb sonra çörək yeyə bilərdilər. Hər iki hal-

da elə etməli idilər ki, cənazə qəbiristanə gətirilənəcn işi də yemək-içməyi də başa çatdırmış olsunlar. Onlar bir məsələni yaddan çıxarmalı deyildilər. Qəbirin qazılıb qurtarması, yaxud başa çatmaqda olması barədə ölü sahiblərinə xəbər çatdırmalı idilər. Elə etməli idilər ki, adətən gündüz saat 13-13³⁰-da götürüləcək cənazəni qəbiristanlığa çatdıranda qəbir mərhumun dəfn olunması üçün tam hazır olsun.

Qəbir qazanlara adətən xələt təklif olunardı. Lakin onlar bu işi savabına görərdilər. Bəzən qəbir qazmaq üçün and içib niyyət eləyənlər də olurdu. Məsələn, ağır xəstəsi olan bir nəfər and içib niyyət eləyirdi ki, əgər xəstəm şəfa tapsa, məsələn, yeddi ölü üçün qəbir qazacağam. Xəstə şəfa tapardısı, and içən niyyətinə şəksiz əməl edərdi. Belə adamlara el içində xüsusi hörmət göstərilərdi.

Deməli, udilər arasında daha çox qəbir qazmış, daha çox ölü yumuş, daha çox tabut hazırlamış adamların böyük hörməti vardı, onları savabkeş və xeyirxah insan kimi hamıya nümunə göstərərdilər.

Bütün bunlar insanların hər şeydən öncə öz keçmişlərinə bağlı olduqlarını, onu daim yaşatmaq istədiklərini göstərirdi. Belə savablı işləri görən insanlar bilirdilər ki, mənhus əcəl bir gün onların da payına düşəcəkdir. Elə etmək lazımdır ki, gələcəkdəkilər də onlar üçün savablı, xeyirxah işlər görsünlər. Təsadüfi deyil ki, bəzən bir nəfər öləndə 5-6 nəfər onun qəbirini qazmaq istədiklərini bildirirdilər. Başqa biri öləndə isə qəbirini qazmağa adam axarmalı olurdular. Belə konkret faktları dönə-dönə yada salan ağsaqqallar camaatı həmişə xeyirxahlığa çağırırdılar. Ölmüş həmkəndlilər üçün imkan daxilində olan hər şeyi etməyi məsləhət görürdülər.

4. Son səfər

Artıq qeyd etmişik ki, udilər ölünü həmin gün deyil, ertəsi gün dəfn edirlər. Əgər övladlarından, başqa yaxın adamlarından uzaqda yaşayıb dəfndə iştirak etmək istəyənlər varsa, ölünü daha 1-2 gün saxlayardılar. Bu da ki, müstəsna hallarda olurdu. Dəfndənqabaqqı, yəni adamın öldüyü gün bütövlükdə onunla vedaşlamaya, dəfn mərasiminin keçirilməsi üçün lazım olacaq avadanlığın tədarük edilməsinə həsr olunurdu. Həmin günün axşamınacan hər şey artıq hazırlanmış olurdu. Bunlar barədə artıq danışılıb.

Dəfn günü səhər təqribən saat 12-dək son hazırlıq işləri başa çatırdı. Qadınlar səhər erkən başladıkları vıda ağlaşmasını həmin vaxtadək davam etdirirdilər. Artıq tabuta qoyulmuş mərhumla vıdalaşmaq istəyən kişiler də otağa girib ona rəhmət diləyirdilər. Ölünü əhatə edənlər isə əsasən qadınlar olurdu. Onlar yenə də həddi aşmamıq şərtilə əvvəlki gün başladıkları ağlaşmanı davam etdirirdilər. Deyilənə görə keçmişlərdə də pəşəkar ağıçılar olmayıb. Müşahidə aparılmış zaman kəsiyində də belələrinə rast gəlinməyib. Lakin cənazə üstündə mərhum barədə təsirli sözlər deyən dilli-dilavər qadınlar vardı. Onların sırasındə Şuşan xala, Axşen Qoasari, Satix Lelari xüsusiə fərqlənirdilər.

Bəzən bədahətən «Purin one» - Ölü ağısı adlanan mənzum ağılar deyənlərə də təsadüf olunurdu. Təqribən 50 il bundan öncə Məryəm Fəlçəridən eşitdiyimiz belə ağının bir bəndi indiyəcn unudulmayıb:

*Onepanan ay çupux!
Barene beş bel arux.
Üke qaça şu uken?
Maya tağen, hor baken?
Bala, bala, bala vay!
Zizizaxbu kala, vay!*

Tərcüməsi:

*Ağlayın ay qadınlar
Başımıza od tökülüb
Ürək ağrısını kimə deyək?
Hara gedək, necə olaq?
Bala, bala, bala vay!
Kədərim var böyük, vay!*

Qadınlar içəridə ağlaşma ilə məşğul ikən mərhumun dəfnində iştirak etmək üçün gəlmiş adamlar həyətə toplaşdı. Onların hər biri həyətə girəndə ölü sahiblərinə əl verib görüşür, «Buxacuğun xacqanbi» - «Allah rəhmət eləsin» sözləri ilə onlara təsəlli verirdilər. Qulluqçular isə ehsan süfrəsinə hazırlığı başa çatdırırdılar. Çünki adətə görə cənazə həyətdən çıxarılandan bir qədər sonra qadınlara ehsan yeməklərini verirdilər.

Cənazə qaldırılanacan bir neçə başqa işləri də görmək lazım idi. Qəbiristanına aparılacaq xurcun və ya zənbil hazırlanmalı idi. Bunun üçün xeyrat yeməklərinin (sırıqdan başqa) hərəsindən bir az, bir qulac (sayı tək olmaqla) çörək hazırlanıb həmin xurcuna yaxud zənbilə qoyulurdu. Zənbildə 1 bardaq çaxır, sonralar isə əlavə olaraq 1 qrafin araq da qoyardılar. Başqa, nisbətən kiçik olan zənbilə isə kəndir və tək sayda şam qoyulurdu. Hər iki zənbili qəbi-

ristana aparacaq adamlar da əvvəlcədən müəyyən edilərdi.

Bu müddətdə içəridə, otaqda olan yaşlı və təcrübəli qadınlardan bir neçəsi mərhumun geyim-keçimini bir daha sahmana salır, gətirilmiş dəsmalları, gül-çiçək dəmətlərini tabutun içərisində səliqə ilə yerləşdirirdilər. Mərhumun başı üstündəki şamın yanmasına da xüsusi diqqət yetirilərdi. Çox zaman cənazənin ayaq tərəfində də şam yandırardılar. İşıq və istilik mənbəyi olan odun rəmzi hesab edilən yanan şam və ya lampa ümumiyyətlə, udi xeyir-şər mərasimlərinin daimi və vacib atributlarından biri hesab edilirdi.

Təqribən gündüz saat 13 radələrində qadınların cənazə başındakı ağlaşma tədbiri başa çatır və mərhumla vidalaşmanın son mərhələsi başlanırdı. Qadınlar hamısı otağı tərk edib həyətə çıxırdılar. Otaq boşalandan sonra dəfn olayları sırasında vacib olan bir məqam - cənazənin qaldırılması tədbiri başlanırdı. Bu məqsədlə mərhumun yaxın adamlarından bir dəstə (5-6 nəfər) mərhumun cənazəsi qoyulmuş həmin otağa daxil olurdu.

Yeri gəlmişkən deyək ki, son vaxtlar bəzən mərhumun tabutu başında musiqi çaldırırlar. Araşdırmalar, keçmiş ağsaqqallarla müsahibələr göstərir ki, bu tədbir udilərə yaddır və keçmişlərdə dəfn mərasimlərində musiqiçilər ümumiyyətlə iştirak etməmişlər. Sonralar isə mərhumun cənazəsi qaldırıldıqdan sonra həyətdə, bir neçə dəfə yolda və dəfn prosesi qurtaranda qəbir başında musiqi çalınardı. Deməli, otağa daxil olan kişilər mərhuma bir canlı həmsöhbət, dost kimi müraciət edərək ona Allahdan rəhmət dıləyir, qarşısında baş əyirdilər. Sonra isə tabutunu yerdən qaldırıb çiyinlərinə götürürdülər. Cənazəni otaqdan çıxarkən bir şortə mütləq əməl edirdilər. Tabut yerdə başı

günbatana qoyulsa da onu aparanda ayaqlar irəlində olmalı idi. Çünki insan yolu ayaqları ilə qət edir.

Tabut yerdən qaldırılanda otağın qapıları mütləq bağlanmalı idi. Tabutu götürüb qapının qarşısına gətirir-dilər. *Adət belədir ki, tabutu ayaq tərəfdən qapıya 3 dəfə yavaşca vururdular.* Ancaq bundan sonra qapını mərhum üçün sonuncu dəfə açardılar və cənazəni həyəətə çıxarardılar.

Ənənəyə görə həyətdə nisbətən açıq bir sahədə əvvəlcədən şərq-qərb istiqamətində üstünə tabutu yerləşdirmək üçün stullar qoyurdular. Tabut onların üstündə baş günbatana olmaqla yerləşdirilirdi. Mərhumun əzizləri, qohum-qardaşları burada onunla son dəfə görüşüb vidalaşdılar. Bu, bütövlükdə dəfn mərasimləri silsiləsinin ən gərgin məqamıdır. Keçmişlərdə olmasa da, sonralar musiqiçilər qeyd etdiyimiz kimi, bu məqamda həzin bir melodiya ifa edər-dilər. Bu məqsədlə zurnaçı, balabançı və nağaraçı dəvət olunurdu.

Bu gərgin məqam o qədər də uzun çəkmirdi. Təqribən 5-10 dəqiqədən sonra yenə də mərhumun yaxın adamlarından ibarət olan kişilər cənazəni qəbiristanlığa aparmaq üçün yerdən qaldırır və həyətdən çıxarırdılar. Adət belədir ki, tabutun qapağını irəlində ayrılıqda aparırdılar.

Bir məqamı da qeyd etməliyik. Həyətdə vidalaşma zamanı çox vaxt ağsaqqallardan biri camaata müraciət edərək onun hərəkətlərindən, sözlərindən incidikləri hallar olubsa mərhumun günahından keçmələrini xahiş edər-di. Adamların hamısı mərhumu rəhmət dilədiklərini bildirər-dilər.

Cənazənin götürülməsindən danışarkən bir məsələni də yada salmaq yaxşı olardı. Nə qədər ki, mərhumun tabutu hələ götürülməyib, vidalaşma prosesinin ən fəal iştirak-

çıları şübhəsiz ki, qadınlar olurdu. Tabutu qaldırandan sonra isə vəziyyət dəyişir, hər şey kişilərin ixtiyarına keçirdi. Qadınlar mərhumun tabutunu bir qayda olaraq ancaq darvazayacan müşaiyyət eləyib yola salırdılar. Sonra isə həyəətə qayıdırdılar.

Cənazəni qəbiristanlığa əsasən çiyində aparırdılar. Rahatlıq üçün tabutun altından keçirilən 2 ədəd ağac dəstək də düzəldirdilər. Onların uclarından tutub tabutu aparırdılar ki, cənazə silkələnməsin. Yuxarıda tabutun hazırlanması ilə əlaqədar şərhə bu barədə danışılıb və yəqin ki, təkrara ehtiyac yoxdur.

Tabutu qəbiristanlığa mümkün olan hallarda çiyinlər üstündə, bəzən isə yuxarıda adı çəkilmiş ağac dəstəklərdən yapışaraq döşləyərək aparırdılar. Lakin bu az-az hallarda mümkün olurdu. Çünki artıq deyildiyi kimi Nic kəndi böyük bir ərazidə yerləşir. Əksər məhəllələrdən qəbiristanlığa 2-3 kilometr yol var. Belə uzun bir məsafədə bəzən enişli-yoxuşlu yolla, yağışlı havalarda tabut aparmaq müşkül məsələyə çevrilirdi. Elə buna görə də tabutları arabada aparırdılar, sonralar yük maşınlarında aparmağa başladılar. Həyətdən çıxarılan tabutu baş yolacan çiyində aparırdılar. Sonra isə arabaya qoyar, özləri isə piyada müşaiyyət edirdilər. Lakin qəbiristanlığın yaxınlığında tabutu yenidən arabadan düşürür, yenidən çiyinlər üstündə yaxud döşləmə qəbiristanlığa aparıb çatdırardılar. Özlüyündə aydındır ki, sonralar arabaları maşınlar əvəz edib. Tabutları yük maşınların aparmaq dəbə düşüb. Adamların piyada halda tabutu müşaiyyət etməsi qaydası isə olduğu kimi qalıb.

Qayda belədir ki, əgər qəbiristanlığa gedən yolun üstündə mərhumun yaxın dost və yoldaşlarının, yaxın qohumlarının, kiminsə evi varsa, onun darvazası önündə

dayanar, tabutu əvvəlcədən darvazanın qarşısında qoyulmuş stulların üstündə yerləşdirirdilər. Ev sahibi burada kiçik xeyrat süfrəsi açardı. Adamlardan xeyrat qəbul etməyi xahiş edərdi. Ürəyi istəyən yeməkdən nuş edər, çaxırdan bir stəkan içərdi, mərhuma rəhmət diləyərdi. Kim yemək-içmək istəməsəydi, sadəcə olaraq «**Buxacuğun xacqanbi**» - «**Allah rəhmət eləsin**» sözlərini deyərək razılığını bildirirdi. Cəmaat mərhuma bir daha rəhmət diləyərək tabutu qaldırır və qəbiristanlığa tərəf yolunu davam etdirirdi. Əlbəttə, bu tədbir qısa müddətdə başa çatmalı idi.

Cənazə apararkən qarşıdan gələn adamlar, nəqliyyat vasitələri mütləq dayanardı. Adamlar papaqlarını çıxarırdılar. Çox vaxt camaata qoşulub tabutun aparılmasına xeyli kömək edər, sonra yollarına davam edərildilər. Hüsr yerinə gecikib tabutu yolda qarşılayan qadınlar qarşısında da tabutu bir anlıq saxlayardılar. Qadınlar adətən gətirdikləri dəsmalı tabuta qoyardılar. Sonra camaat qəbiristanlığa, qadınlar da mərhumun həyətinə qayıdırdılar.

Tabutu qəbiristanlığın yaxınlığında arabadan yaxud maşından düşürəndən sonra onu yenə də əllərində növbə ilə dəyişilərək aparardılar. Yenə də qapaq tabutun önündə ayrıca aparılmalı idi. Onu aparanlar da növbə ilə dəyişilərdilər. Tabutu arabaya və ya maşına qoyanda qapağı da qoyardılar. Özü də dik vəziyyətdə. Bu zaman qapaq enli, yəni baş tərəfi yuxarıda, dar yəni ayaq tərəfi aşağıda olmaq şərtlə qoyulmalı idi.

Cəmaat qəbiristanlığın yaxınlığına çatanda qəbiri qazmış adamlar mütləq mərhumun qarşısına çıxmalı, tabutun qəbrin qənsərinə gətirilməsinə kömək etməli idilər. Bu həm də ona görə vacib sayılırdı ki, bəzən qəbirlər gözdən

irəq bir yerdə qazılır və ora yaxın yolu məhz qəbiri qazmış adamlar bilirdilər.

Tabutu qəbrin qənsərinə gətirib baş tərəfi günbatana olmaqla qəbrin yan tərəflərinin birində qoyardılar. Təcrübəli ağsaqqallardan biri tabutu dəfn olunmağa hazırlayırdı. Bu məqsədlə mərhumun ən əziz adamlarını tabutun yanına dəvət edib son dəfə onu görüb vidalaşmağa dəvət edərdi. Mərhumun ən yaxın adamları tabuta yaxınlaşıb onunla son dəfə “görüşür” və bir qayda olaraq alından öpürdülər.

Bu ayin bitdikdən sonra həmin ağsaqqal tabutdakı yaylıq, yaxud dəsmalların biri ilə mərhumun üzünü örtür, başqa dəsmal və yaylıqların bir neçəsini cənazənin üstündə və böyründə yerləşdirir, qalanlarını da yetimlərə, əlsiz-ayaqsızlara çatdırmaq üçün səliqə ilə büküb bir nəfərə verərdi. Tabuta qoyulmuş gül və çiçək dəmətlərini də qəbrin üstündə düzmək üçün götürüb bir tərəfə qoyardılar. Tabuta qoyulmuş güləb şüşələrini açıb mərhumun üstünə bir qədər çiləyər, şüşələri ağzı açıq halda tabuta qoyardı. Mərhumu dəfnə hazırlayan ağsaqqal bir məsələyə diqqət yetirməli idi: Tabutun qapağı örtülərkən (aşağıda qəbirdə) mərhumun ayaqqabıları, papağı maneçilik törətməyəcək ki, əgər törədəcəksə onları ehtiyatla yerbəyer etməli idi.

Əgər tabutun içərisində yandırılmamış şamlar varsa onları da götürmək lazım gəlirdi. Nəhayət, mərhum üçün qoyulmuş şeylər də - əl dəsmalı, eynək, qələm, corab və sairə də yerbəyer edilməli idi.

Bütün bu işləri görəndən sonra hesab edilirdi ki, mərhumu dəfn etmək olar. Bu məqsədlə hələlik qapağı qoyulmamış tabutu altından iki yerdən keçirilmiş kəndirə qəbirə endirirdilər.

El içində yaşayan inama görə qəbir mərhumun əbədi evidir və o bu evə qapısı açıq halda daxil olmalıdır. Başqa sözlə evdə yerləşənəcn qapı açıq saxlanmalıdır. Ona görə də tabutu qəbirdə yerləşdirənəcn qapağını örtmək günah hesab edilərdi. Təəssüf edilməlidir ki, bəzən işlərini asanlaşdırmaq adı ilə son illər elə yuxarıda, qəbrə endirməzdən qabaq tabutun qapağını örtür, onu bütöv şəkildə qəbirə endirirlər. Bu isə udilərin ənənəsinə görə düzgün deyildir.

Tabut hələ qapağı qoyulmadan qəbirə endiriləndən sonra mərhumun ən yaxınları - oğulları, qardaşları və s. cənazənin üstünə **ovucları ilə 3 dəfə azacıq olmaqla torpaq töküüb halallıq verməyə borclu idilər**. Sonra isə qapaq gətirilir, köməkləşib onu qəbirə endirir, tabutun üstünə qoyurdular. Bu əməliyyatdan sonra **mərasim iştirakçılarının hər biri yenə də 3 dəfə ovucla tabutun üstünə torpaq töküüb mərhumla halallaşırdı. Adətə görə torpaq ancaq sağ əllə tökülə bilərdi**.

Torpaq tökülməsi ayini başa çatandan sonra qəbrin torpaqla doldurulması mərhələsi başlanırdı. Bu mərhələdə əsasən cavanlar iştirak edirdilər. Ənənəyə görə bu prosesi qəbiri qazmış adamlardan biri başlamalı idi. Cavanlar belələri, kürəkləri işə salıb qəbirdən çıxarılmış torpağı tabutun üstünə tökürdülər. Burada bir incə məqama da diqqət yetirmək lazım gəlirdi. Torpaq tökülən zaman tabutun ağzına örtülmüş qapaq yerindən tərpənə bilərdi. Buna yol verməmək üçün iştirakçılardan 2 nəfər tabutu gətirəndə istifadə olunmuş ağac dəstəkləri qapağa dirəyir onun yerindən tərpənməsinə yol vermirdilər. Ağsaqqallardan biri bütün bu prosesə rəhbərlik edir, yeri gələndə müvafiq məsləhətlər verirdi.

Torpağı qeyd etdiyimiz kimi, növbə ilə tökür və burada

bir şərtə mütləq əməl edirdilər. İştirakçılardan biri xeyli işləyəndən sonra təbiidir ki, yorulurdu. O yorulanda isə əlindəki beli mütləq tiyəsi günbatana olmaqla yerə qoyurdu. Onu əvəz edən beli ancaq yerdən götürməli idi. Belin, kürəyin, baltanın və s. kəsici alətlərin əldən-ələ ötürülməsi düzgün hesab edilmirdi. Bu ənənəyə udilərin ailə məişətinin başqa məqamlarında da əməl edilir.

Qazılıb çıxarılmış torpaq bütünlüklə tabutun üstünə tökülüb qəbir lazımı formaya salındandan sonra əvvəlcədən gətirilmiş təmiz bir çay daşı qəbirin baş tərəfinə qoyulurdu. Gətirilmiş gül-çiçək dəmətləri qəbirin üstündə yerləşdirilirdi. Evdən göndərilmiş şamlardan biri mərhumun başı tərəfdə qoyulmuş həmin daşın üstündə yandırılırdı. Qalan şamlar isə (onların sayı mütləq tək olmalı idi) mərhumun yaxın qohum və dostlarının qəbirləri üstündə yandırılırdı.

Bu tədbir başa çatandan sonra ümumiyyətlə, mərhumun dəfn olunması başa çatmış hesab olunurdu. Mərasimdə iştirak edən musiqiçilərin qəmgin bir melodiyanı ifa etmələri mərhumla vidalaşma mərasiminin başa çatdığını bildirirdi. İştirakçılar bir daha «**Buxacuğun xaqanbi**» sözlərini təkrar edirdilər.

Camaat dəfnə əlaqədar son işlərini görməkdə ikən yaxınlıqda adətən yerdə, mümkün olan hallarda xanalar üstündə vurulmuş taxtalar üstündə süfrə açılırdı. Bu süfrə hər hansı səbəbdən həyətə ehsan süfrəsinə gedə bilməyənlər üçün açılırdı.

Elə ki, çalğıçılar işlərini qurtardılar, bütün mərasim iştirakçıları bir daha mərhumu rəhmət diləyirdi. Ölü sahibi onları həyətə, ehsan süfrəsinə dəvət edərdi. Sonra isə qəbiristanlığı tərk edib camaatla bərabər həyətə yola düşərdi.

Həyətə getməyə imkanı olmayan iştirakçılar yuxarıda qeyd etdiyimiz qəbiristanlıq süfrəsinə yaxınlaşır, xeyrat yeməklərindən nuş edib, istəsələr çaxırdan da içərək mərhuma hörmətlərini bildirirdilər.

Mərhumun qəbrini qazmış şəxslərin hələ bir borcu da qalırdı. Onlar qəbiri bir daha gözdən keçirib səliqəyə, səhmana salmalı idilər. Hərəsi qəbirin qənşərindən bir təpkəş torpaq qazıb çevirməli idilər. İnəmə görə onlar həmin bir bel ağzı torpağı çevirməklə nəhs ruhu yerə basdırır, adamları bədbəxtlikdən qoruyur, xata-bəlanı onlardan uzaqlaşdırırdılar. Bu ayin elə arasında «Qul tarastun» adlanır. Mənası da «Torpaq çevirmək» deməkdir. Ənənəyə görə adamlar, yəni dəfn mərasiminin iştirakçıları həyətə piyada, həm də mütləq mərhumu qəbiristanı apardıqları yolla qayıtmalı idilər. Əgər həyətə piyada qayıtmaq çətindir, nəqliyyatla qayıda bilərdilər. Lakin bu halda da mərhumu apardıqları yolla qayıtmalı idilər. İnəmə görə cənəzə aparılmış yolda nəhs ruhlar var. Bu yolla geri qayıtmaq lazımdır ki, həmin ruhlardan təmizlənsin.

Udilər də mərhumların dəfni qaydalarından danışarkən bir neçə məqamı da yada salmaq lazım gəlir. Onlar övlələri bildiyimiz kimi ertəsi gün dəfn edirlər. Lakin bu qayda qırxı çıxmamış və 1-2 aylıq uşaqlara aid edilmirdi. Əgər ölənin məhz bu yaşda olan uşaqdursa, onu həmin gün dəfn edirdilər. Belə övlələri bir qayda olaraq ümumi qəbiristanlıqda dəfn etmirlər. Məhəllədə bu məqsəd üçün müəyyən edilmiş yerlərdə dəfn edirlər. Bu ərazi çox vaxt məhəllə pirlərinin ətrafında olur və ətrafı hasarlanırdı.

Bu qrupdan olan mərhumlara tabut da hazırlamırdılar. Lakin onlar da mütləq yuyulur, parçaya yəni kəfənə bükül-

müş vəziyyətdə dəfn olunurdular. El içində deyilənlərə görə körpələr məsum və günahsızdılar. Onları neçə-neçə günahə batıb çox vaxt ölüm ayağında günahları bağışlanmış natəmiz adamlarla yanaşı dəfn etmək olmazdı.

Bəzən dəfn mərasimlərindən danışarkən yaşlı uşaqların, kişilərin, qadınların, öz əcəli ilə ölənlərlə öldürülənlərin, nəhayət, özünü öldürənlərin dəfn olunmalarında əsaslı fərqlərin olmasını qeyd edirlər. Son 70-80-ci ilin təcrübəsi, ağsaqqalların dedikləri göstərir ki, udilər də müxtəlif qrup mərhumların dəfnə hazırlanmasında, dəfnində xırda fərqlər (geyimdə, təchizatda) olsa da elə bir əsaslı fərq olmamışdır. Onların hamısı (şəhidlərdən başqa) ümumi qəbiristanlıqda dəfn olunurdular.

Qonşu xalqlarda olduğu kimi, udilər də Vətən şəhidləri xüsusi hörmətə malik olmuşlar. Onları adətən qəbiristanın ən gözəgəlimli yerində yüksək bir şərəflə dəfn edirdilər. Deyilənlərdən məlum olur ki, kənddəki məşhur Toyuqqıran piri ərazisindəki qədim qəbiristanlıq məhz şəhidlərin qəbirlərindən ibarətdir və indiyə qədər əhalinin inanc yerlərindən biri hesab edilir.

Deməli, dəfn mərasimində iştirak edənlərin bir hissəsi elə qəbiristandaca xeyrat yeməklərindən qəbul edib ölü sahiblərinə minnətdarlıqlarını bildirərək mərasimi tərk edirdi. Qalan iştirakçılar isə həyətə yola düşür, həyətdə açılan süfrədə xeyrat yeməklərini qəbul edirdilər. Onlar həyətə çatanacan isə qadınlar artıq xeyrat yeməklərini nuş edib dağılışırdılar.

İstər qadınlardan, istərsə də kişilərdən ibarət yas süfrəsi iştirakçıların sayı bir neçə faktordan asılı olaraq nisbətən az və ya çox ola bilərdi. Məsələn, ölü sahiblərinin nəslinin, qohumlarının az və ya çox olması, mərhumun

özünün kimliyi bu sahədə mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə desək, xeyrat məclislərində təqribən 200-250 kişi, 150-200 qadın iştirak edirdi. Konkret hallarda bunlardan az, yaxud çox olurdu. Təbiidir ki, ölü həyatına gəlib başsağlığı verənlərin sayı bundan xeyli çox olurdu. Onların bir hissəsi dəfn prosesində və xeyrat süfrəsində iştirak etmir, başsağlığı verməklə kifayətlənirdilər. Belə məqamlarda onları kimsə qınamırdı və bu barədə söhbət açmaq mənəviyyətsizlik hesab olunurdu. Xüsusilə yağışlı yağmurlu vaxtlarda, şaxtalı günlərdə belə hallar çox olurdu. Adamlar ölü sahiblərini çətin vəziyyətdə qoymamaq üçün başsağlığı verəndən sonra çıxıb gedirdilər. Əlbəttə, bu hamıya aid deyildi. Əsas kütlə dəfn prosesində axıracan iştirak edirdi. Onu da artıq qeyd etdik ki, dəfndə iştirak edənlərin də bir qismi elə qəbiristanda xeyrat payını qəbul etməklə kifayətlənir, həyətə gələ bilmirdi. Bu məsələdə qadınların iştirakı bir qədər fərqlidir. Həyətə, mərhumla vidalaşmağa gələn qadınların demək olar ki, hamısı ehsan süfrəsində iştirak edirdi. Özü xəstə olan, yaxud evində xəstəsi olanlar tək-tək qadınlar başsağlığı verəndən sonra getsələr də, qadınların hamısı ehsan süfrəsində öyləşirdilər. Burada bir xırdalığı da qeyd etmək lazım gəlir. Xörəklərin bir hissəsini (dolma və s.) bişirmək və çörək yapmaqdan başqa bütün xidmət işlərini kişilər görürdülər. O cümlədən qadınlar üçün açılan ehsan süfrəsində də onlara ancaq kişilər, konkret olaraq bir dəstə cavan xidmət edirdi. Təamları süfrəyə gətirmək də, süfrəni yığışdırmaq da ancaq onların öhdəsinə düşürdü.

Gələn mərhumların şərəfinə həyətlərdə təşkil olunan ehsan və ya xeyrat süfrəsinin təşkili, məzmunu və gedişi ilə tanış olaq.

5. Xeyrat süfrəsi

Ölüb getmiş yaxınlarını xatırlamaq, onların şərəfinə müxtəlif ayinlər icra etmək tarix boyu insanların şərəfli borclarından biri hesab edilmişdir. Mərhumların şərəfinə abidələr ucaldılıb, binalar tikilib, bulaqlar çəkilib, körpülər qurulub və s. Bu gün dünyanın nadir incilərindən hesab edilən bir çox ehramlar, türbələr, məqbərələr də məhz mərhumların şərəfinə ucaldılmışdır. Bu tikililər onları xalqın yaddaşında yaşatmağa xidmət edir.

Mərhumları yad etməyin ən çox yayılmış, kütləvi formalarından biri də onların şərəfinə ehsan süfrəsi açmaqdır. Vaxtaşırı açılan belə süfrələr mərhumun yaddaşlarda yaşamasına kömək edir, yaşamaqda olan nəslin mənəvi tərbiyəsində də mühüm rol oynayır.

Başqa xalqlarda olduğu kimi, udlərdə də mərhumun adı ilə süfrə açmaq, camaata ölünün adından xeyrat vermək tarix boyu mövcud olmuşdur. Həm də belə süfrələrin açılmasını adamlar özlərinin borcu hesab etmişlər. Hələ eramızın V əsrində keçirilmiş məşhur Aluen məclisində albanlar üçün qəbul edilmiş qaydaların birində tələb olunurdu ki, *heç bir əsilzadə (azad) kəndli və ya başqa bir adam ölənlərin xatirəsini yad etmək üçün ildə bir dəfə özünə layiq nəzirini verməyi unutmamalıdır. Onlar öz gəlirlərindən ölənlər üçün pay ayırmalıdır*.¹

Sorğu və araşdırmalar həm də ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq aparılmış müşahidələr göstərir ki, udi-

1. Bax: M.Kalankath, *Albaniya tarixi*, Bakı, 1993, səh. 73. Tərcüməsi akademik Z.Bünyadovundur.

lərdə mərhumların şərəfinə xeyrat süfrələrinin hazırlanıb keçirilməsi, onların həcmi və məzmunu mövcud iqtisadi və ictimai durumdan xeyli dərəcədə asılı olmuşdur. Həyat şəraiti ağır olan dönümlərdə mümkün qədər sadə və az xərc tələb edən səviyyədə keçirilmişdir. Əksinə, sabitlik və firavanlıq dövrlərində geniş və zəngin məzmununda icra olunmuşdur.

Lakin bu dövrlərdən asılı olmayaraq yas mərasimlərində bütün hallarda bir neçə ərzaq növündən istifadə edilərdi: *Çörək, duz, pendir, çaxır, suda bişirilmiş ət, yumurta, şabalıd, bir də yağ və düyü*. Birinci 4 növ «**Pəjəng**», yəni müqəddəs ərzaq hesab edilir. Onlara tapınıb and da içərdilər. Əgər maddi imkanlar məhduddursa, ölü sahibləri bu ərzaq növlərindən bəzilərini ixtisara da sala bilərdilər.

Deyilənlərə görə keçmişlərdə, xüsusilə həyatın ağır mərhələlərində həyətdə dəfn iştirakçılarına heç xeyrat verilməyib. Ancaq ölüyə xidmət eləmiş şəxslərə-yuyuculara, tabut hazırlayanlara və s. həm də uzaqdan gəlmiş qonaqlara yemək verilərdi. Dəfndə iştirak eləmiş kişilərə mərhumu torpağa tapşırıandan sonra elə qəbiristanlıqda yemək verilərdi. Bu məqsədlə quru yeməklərin bütün növlərindən bir və ya iki zənbilə yığıb qəbiristanlığa aparar orada süfrə açardılar. Bu barədə qeyd edildiyinə görə əlavə izahata yəqin ki, ehtiyac yoxdur. Adətə görə keçmişlərdə, həyatın ən ağır dövrlərində qəbiristanlığa bir xorik¹ ancaq suda bişirilmiş şabalıd da aparardılar. Dəfn iştirakçılarının bir hissəsi pəjəng ərzaqdan yeyib bir badə çaxır içə-

rək, başqaları isə bişmiş şabalıddan birini, yaxud bir neçəsini qabıqdan təmizləyib yeyərək mərhumu rəhmət oxuyardılar. Sonra isə ölü sahiblərinə əl verib, görüşərək qəbiristanlığı tərk edərdilər. Yaxşı hal bu idi ki, ölünün adına nə verilirdisə, hamı ona qane olurdu. Mərhumun adına verilənlərdən artığına tamah salmaq, bu barədə mənfi söz demək günah hesab edilərdi.

Şabalıdlı bağlı ayini udilərdə ölüyə ehsan verməyin minimumu, həm də düzgün hesablanmış aşağı həddə keçirmək olardı. Təbiidir ki, Qəbələ bölgəsinin kəndlərində, o cümlədən Nidə hər hansı bir ailədə, nə qədər kasıb olsa da, ölüm hadisəsi ilə üzləşəndə heç nə tapılmasa da 7-8 kiloqram şabalıd mütləq tapılmalı idi. Onu sadəcə bıçaqla çörtib, suda bişirmək kifayət edirdi. Bu, uzaq keçmişlərdə vaxtaşırı baş verən müharibələr, kütləvi xəstəliklər və başqa məhrumiyyətlər dövrlərində vəziyyətdən çıxmaq üçün düşünülmüş çox düzgün bir adət idi.

Əlbəttə, həyat inkişaf etdikcə, xüsusilə maddi imkanlar artıqca dəfn iştirakçılarının, mərhumu yad eləməyə gələnlərə daha geniş miqyasda və çeşidli yeməklər təqdim olunmağa imkanlar yarandı. Lakin toy və nişanlardan, ümumən şənlik süfrələrindən fərqli olaraq yas süfrələri, şər məclisləri bütün məqamlarda öz sadəliyini saxlamışdı. Qoyulmuş həddə və normalara həmişə, hamı tərəfindən əməl olunurdu.

Mərhumun yeddisi, qırxdı və illiyi mərasimlərindən fərqli olaraq dəfn gününün ehsanı qadın və kişilərə ayrılaraq verilir. Bunun da artıq deyildiyi kimi öz səbəbi vardır. Dəfn zamanı qəbiristanlığa ancaq kişilər gedirdi. Onlar həyətdə ən tezi 1,5-2 saata qayıd bilirlər. Artıq səhərdən həyətdə olan qadınları onları gözləməyə məcbur

¹ Bax: Xorik-Qoz və ya Yalanqoz ağacının dəyirmi çıxarılmış qabığından hazırlanmış çanaq formalı qab. Düyü, xırda meyvə tökmək üçün işlədilir.

etməyə ehtiyac yox idi. Ən düzgün variant onlara ehsan yeməklərini verib yola salmaq ola bilərdi. Məhz belə də edirdilər. Bu variant başqa bir cəhətdən də əlverişli idi. Əlavə oturacaq yerlərinə, qab-qacağa ehtiyac olmurdu. Qadınlar dağılışandan sonra həmin oturacaq yerləri kişilər üçün hazırlanır, istifadə edilmiş qab-qacaq yuyulub təmizlənilir və kişilərə xidmət zamanı təkrar istifadə olunurdu.

Yeri gəlmişkən bu sahədə bəzən ciddi narahatlıq yaranan bir məsələni də qeyd etməmək çətindir. Udilərdə həyatlarda keçirilən kütləvi mərasimlər, o cümlədən yas mərasimi üçün müvafiq talvar, örtük və s. hazırlanırdı. Cəmaat bir qayda olaraq açıq havada otururdu. Təbiidir ki, yaz-yay aylarında, günəşli və isti-ılıq günlərdə bu sahədə heç bir problem yaranmırdı, mərasim öz axarı ilə davam edib başa çatırdı. Qarlı, yağışlı, soyuq günlərdə isə işin ahəngi istər-istəməz pozulurdu. Adamları eyvanlarda, tən-dirxana altında, içəridə, otaqlarda yerləşdirmək məcburiyyəti yaranırdı. Bu da əlavə çətinliklər yaradırdı. Mərasim iştirakçılarına lazımi səviyyədə xidmət göstərmək mümkün olmurdu.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Oğuz udiləri belə çətinliklərin qarşısını almaq üçün çox gözəl bir tədbir görüblər. Elə qəbiristanın özündə içərisində kifayət qədər adam yerləşə bilən salonu, mətbəx yeri olan bina tikib, istifadə üçün lazımi qədər qab-qacaq və avadanlıq tədarük ediblər. Mərhumlara ehsan elə burada verirdilər. Geniş bir ərazidə yerləşən Nic kəndinin mərkəzi qəbiristanı ərazisində belə bir binanın tikilib istifadəyə verilməsi çox faydalı olardı.

Bütün deyilənlər öz yerində, gəlin ehsan süfrəsinin keçirilməsi prosesi ilə tanış olaq. Hər şeydən öncə belə bir cəhət qeyd edilməlidir. Qabaqlar həm kişilər, həm də qa-

dınlar üçün təşkil olunan xeyir-şər mərasimlərində yemək süfrəsi yerdə torpaq üstündə qurulurdu. Açıq bir sahədə sıra boyu süfrələr qoyulur, adamlar bu sıranın iki tərəfində üz-üzə olmaqla adətən odun parçaları üzərində qoyulmuş taxtalar boyu əyləşirdilər.

Cəmaat yerləşib qurtarandan sonra birinci olaraq evdə bişirilmiş uzunsov formalı yerli nazik təndir çörəkləri süfrənin ortası boyu baş-başa düzülürdü. Çörək sırasının iki tərəfində isə pendir, suda bişirilmiş toyuq əti, quru bişirilmiş yumurta (doğranmış halda, yaxud qabığı soyulmuş halda) və mütləq bişmiş şabalıd qoyulurdu. Duzu bir saxsı qaba doldurub sıra boyu gözdürərdilər. Adamlar növbə ilə həmin qabdan azacıq duz götürüb süfrənin üstünə tökər, lazım gəldikcə ondan istifadə edərdilər.

Udilərin xeyir-şər mərasimlərində qədim dövrlərdən üzü bəri həmişə çaxırdan istifadə edilib. Sonralar araqdan da istifadə olunmağa başlansa da, çaxır indiyəcən məclislərdə aparıcı mövqə tutur və müqəddəs nemət hesab olunur. Onu ancaq yerli «şalo», «Figombal» üzüm sortlarından heç bir şey qatmadan ayaqla tapdalama qurğusunun köməyi ilə sıxmaq yolu ilə hazırlayırdılar. Hazırlanmış çaxır tünd və yaxud açıq qırmızı rəngdə olurdu.

Məclislərdə istifadə olunan araqlar da yerli istehsalın məhsulu olurdu. Onu evlərdə *alçadan*, *gavalıdan*, *üzüm cecəsindən*, *zoğaldan* və *tutdan* hazırlayırdılar. Maraqlıdır ki, üzümün yığılması, əzilməsi, çaxırın cecədən süzülüb çıxarılması qablaşdırılması və yerləşdirilməsində qadınların iştirak etmələrinə yol verilmirdi. *Çaxır istehsalı və ondan istifadə olunması ilə əlaqədar bütün işləri ancaq kişilər görürdü*. Araqlar istehsal sahəsində isə belə qadağalar

yoxdur. Qadınlar içmək müstəsna olmaqla araqla əlaqədar bütün işləri görürdülər. Bu barədə söhbət düşəndə də ağsaqqallar deyirdilər ki, çaxır pəjəngdir, yəni müqəddəsdir. Deməli, təmiz və pak olmalıdır. Onu da əlavə eləyirdilər ki, kişilərin ayaqları təmizdir, qadınların isə əlləri. Elə buna görə də qadını ayaqları ilə üzüm tapdalamağa buraxmaq olmaz.

Spirтли içkilərin ehsan iştirakçılmasına təqdim olunmasında da müəyyən qaydalar mövcud idi. Keçmiş mərasimlərdə onları qablaşdırılmış halda süfrəyə düzməzdilər. Bunu aşağıdakı qaydada həyata keçirərdilər.

Spirtili içkiləri - yəni çaxırı və arağı camaata təqdim etmək üçün cavanlardan ibarət bir qrup ayrılırdı. Onlardan birinin əlində içki tökülmüş qab (bardaq, qrafın) ikincisinin əlində isə içində tək sayda (3-5-7) xırda stəkan olan məcməyi, üçüncüsünün də əlində bir vedrə təmiz su və çay dəsmalı olurdu. Qayda belə idi ki, cərgənin arxasına gəlmiş gənclərin biri məcməyidəki stəkanlara arağ (ancaq bir dəfə təqdim olunurdu) tökür, yoldaşı isə stəkanları camaata təqdim edərdi. Burada hər kəs sərbəst hərəkət edirdi. İstəsəydi bədəni götürüb arağı içir, istəməsəydi «**Buxacugun xaşqanbi**» sözlərini deyərək stəkanı qaytarıb məcməiyə qoyardı. Bu qayda məclisin sonunacan davam etdirilirdi. Arağı və çaxırı içilmiş stəkanlar vedrədəki su ilə yuyulur, təmizlənir yenidən içki tökülüb növbəti iştirakçılara təqdim olunurdu.

Mərasim iştirakçılarında içki təqdim olunmasının dəqiq norması vardı. Ancaq *bir dəfə araq, iki dəfə çaxır* təklif oluna bilərdi. Həm də arağ əvvəl, çaxır ondan sonra təqdim olunurdu. Bu qaydaya əslində spirtli içki qəbul eləməsələr

də, qadınların oturduqları cərgədə əməl olunmalı idi.

Qayda belə idi ki, yeməyə və içkiyə birinci əl uzatmalı olan ölü sahibi bir qayda olaraq ayağa durar, iştirakçılara dar məqamda ona dəstək verdikləri üçün minnətdarlığını bildirirdi. Hamıdan ehsan yeməklərini nuş etməyi xahiş edərdi. İştirakçılar ənənəyə görə onun bu sözlərindən sonra təam qəbul etməyə başlayardılar.

Adətə görə iştirakçılardan bir neçə nəfəri içki bədələrini götürərkən sadəcə təklif olunan şərabi içməklə kifayətlənmirdilər. mərhum barədə xoş sözlər deyir, ölü sahiblərinə bir daha təsəlli verərdilər. Mərasim iştirakçılarına xoş günlər arzuladıqlarını bildirərdilər. Qadınlar arasındakı ağbirçəklərdən bir çoxu əllərində stəkan belə xoş sözlərlə mərhumun yaxınları olan qadınlara müraciət eləyirdilər. İkcinin isə qəbul edilməsi məcburi deyildi.

Ümumiyyətlə, dəfn günü mərhumun adına təşkil edilən hər iki əhsan süfrəsində əsas məqsəd mərhumu yada salmaq, ona rəhmət diləmək və əzizlərini təsəlli verməkdən ibarət idi.

Bəzən elə olurdu ki, ev sahiblərinin mərasim üçün kifayət qədər ehtiyat içkisi olmurdu. Bu vəziyyət əvvəlcədən öyrənilib qohum-qonşu tərəfindən həll edilirdi.

İçkilərdən danışarkən onu da deyək ki, ötən əsrin 60-cı illərindən onların mərasim iştirakçılarna çatdırılmasında əsaslı bir dəyişiklik yaranıb. Mövcud ənənə unudularaq araq-çaxırın qablaşdırıb süfrəyə qoyulmasına başlanıb. Çaxırını və araqı şüşələrə doldurub cərgə ilə süfrə boyu düzürdülər. Ondan necə nə qədər istifadə etmələri isə qalırdı iştirakçıların öhdəsində. Bu yolla ayrı-ayrı adamların normaldan artıq içki qəbul etmələri üçün imkanlar yaradılmış olurdu. Bəziləri üçün bu əslində keffənləmə imkanı demək

idi. Belə hal isə udiyədə bağışlanmaz rusvayaçılıq hesab edilə bilərdi. Hər şeydən qabaq mərhumun ruhunun təhqir olunması hesab olunardı. Yaxşı haldır ki, ayrı-ayrı şəxslər yaranmış imkandan heç vaxt sui-istifadə eləmir, sonralar da yas süfrələrində qoyulmuş normadan artıq içki qəbul etmirdilər. Süfrədə artıq qalan çaxır və araq isə mərasim qurtarandan sonra geri götürülürdü. Ümumiyyətlə, udiyələrin yas mərasimlərində iştirakçılar tam sərbəstdirlər. Qulluqçu cavanlar ancaq cərgələr boyu gəzib hər şeyin yerli-yerində olmasına göz qoyurdular. Bir məsələ var ki, mərhumun adına hazırlanmış, bişirilmiş yeməklər nüş edilməli idi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin 60-cı illərindən etibarən yas süfrələrinin stolların üstündə təşkil edilməsinə də başlanıb. Bu məqsədlə uzun taxtalardan istifadə olunurdu. Stol əvəzinə iki-üç oturacaq üçün isə bir taxtadan istifadə edirdilər. Artıq çörəkləri də süfrə boyu baş-başa düzmür, təqribən 2-3 nəfər ötürərək sayı tək (3-5) olmaqla süfrəyə qoyurdular. Ümumiyyətlə, udiyələrin xeyir məclislərində çörəyi cüt sayda (2-4-6), şər məclislərdə ancaq tək sayda (3-5-7) qoyurlar.

İnəmə görə yeyilən xeyrat mərhumun ruhuna hörmət əlamətidir. Bu məqsədlə hazırlanmış təamın yeyilməməsi, yeyilməmiş qalması isə onun ruhuna hörmətsizlikdir. Deməli, süfrəyə gətirilən yeməklər yeyilməli idi. Elə buna görə də adamlar yas yeməklərini mərhumla hörmət əlaməti kimi qəbul edirdilər.

Yuxarıda əhsan süfrəsinə verilən əsas yeməklər barədə qeyd etdik. Dəfn hər hansı bir meyvənin (alma, üzüm, xiyar və s.) nübar vaxtına düşsəydi, ondan da süfrəyə əlavə edirdilər. Süfrəyə sirkəyə tutulmuş xiyar salata və göy-göyörti də qoyulardı. Bu zaman bir incə tələb də nəzərə

alınmalı idi: süfrəyə ancaq bir növ yandıran göyörti qoyula bilərdi. Məsələn, əgər göy soğan qoyulurdusa, ikinci hansısa acı göyörti qoymazdılar.

Əhsan süfrəsinə qoyulan yeməli şeylərin demək olar ki, hamısı yerli istehsal məhsullarından ibarət olurdu.

Ət məhsullarının hamısı suda bişirilməli idi. Odda qızardılmış kabab və sairə süfrəyə verilməzdi. Ət üçün heyvan kəsilməli idi. Əgər ölü həyatında yoxdursa, qohum-qonşu tapıb gətirirdi.

Əhsan süfrələrində kolbasa, balıq, müxtəlif konserv məhsulları qoyulmazdı. Əgər evdə yoxdursa, ancaq pendiri kənardan alıb gətirmək olardı.

Burada bir maraqlı məsələni də qeyd etmək yaxşı olardı. Udiyələr məlum olduğu kimi xristiandırlar. Donuz ətindən istifadə edirlər. Keçmişlərdə donuz saxlamasalar da, ətindən həmişə istifadə edirdilər. O da məlumdur ki, udiyələr əsrlər boyu islam dininə mənsub olan xalqların əhatəsində yaşamış, bu xalqlarla birgə həyat sürmüşlər. Təbiidir ki, udi toylarında, xüsusilə yas mərasimlərində həmin xalqların nümayəndələri də həmişə iştirak edirdilər. Elə buna görə də bir qayda olaraq **udiyələrin xeyir-şər mərasimlərində donuz ətindən istifadə edilmirdi**. Hətta əvvəllər toy, nişan, xüsusilə əhsan süfrələri üçün heyvanları da azərbaycanlıya, yaxud ləzgiyə kəsdirərdilər ki, ət xörəkləri ilə əlaqədar heç bir narahatlıq yaranmasın. Bu, xalqlar arasında birgəyaşayış və qarşılıqlı hörməti özündə ehtiva edən gözəl bir nümunədir.

Əhsan süfrəsinə qoyulan yeməklərin növləri onların mənşəyi barədə artıq məlumat verilib. Bu yeməklərin hər birinin necə hazırlanması barədə söhbət açmağa ehtiyac yoxdur. Çünki məsələn, göyörti salatının necə hazırlanması

barədə hamının məlumatı var. Lakin udilərin ehsan süfrəsinə verdikləri düyü sıyığı barədə danışmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, ehsan süfrələrinə qoyulan ətli sıyıq udilərin xeyir-şər mərasimlərinin daimi və dəyişməz iştirakçısı idi və iştirakçısıdır.

Maraqlıdır ki, kütləvi tədbirlərdə (qonaqlıq, yubiley və s.) düyü xörəklərini, məsələn, plovu adətən qadınlar hazırlayırdılar. Xeyir-şər mərasimlərində ətli sıyığı isə tarixən ancaq kişilər hazırlamışlar. Həm də bir ənənə olaraq kənddəki 12 udi məhəlləsinin hər birinin özünün peşəkar sıyıq bişirənləri olardı. Onlar el arasında xüsusilə məşhur idilər. Konkret desək, mərhumu yumaq, qəbir qazmaq, tabut hazırlamaq kimi, yas süfrəsi üçün sıyıq bişirmək də adamlara hörmət gətirən bir iş hesab olunurdu. Bu işi görənlərə hörmət-izzətlə yanaşırdılar.

Sıyıq bişirmək üçün tutumu əsasən 40-60 litr olan mis qazanlardan istifadə edirdilər. Bu qazanlar el arasında «**Laşqoyin levet**» - «**Toy qazanı**», yaxud «**Ərəqin levet**» - «**Araq qazanı**» adı ilə tanınırdı. Onlardan yas günü istifadə edərkən bir məsələyə də diqqət verərdilər. Qazan mütləq qalaylanmış olmalı idi.

Adı çəkilən qazanların hər biri təqribən 110-120 nəfəri sıyıqla təmin edə bilirdi. Elə bu hesabla da qazanlar asılardı. Məsələn, əgər mərasimdə 250-300 nəfərin iştirakı gözlənilirdisə, deməli 3 qazan sıyıq bişirilməli idi.

Sıyıq bişirmək üçün qazanları üçayaqlar üstündə yerləşdirib su ilə doldurar, ocaq qalayardılar. Hər qazan üçün əvvəlcədən 5-6 kiloqram qoyun, bəzən isə mal əti, bir o qədər də düyü tədarük edirdilər. Ən yaxşı sıyıq üçün elə kəndin özündə istehsal olunub su dingində döyülüb təmiz-

lənmiş düyüdən istifadə edirdilər. Kənd əhli çəltikçiliklə məşğul olduğu və kənddə 10-dək su dingi olduğuna görə düyü tədarük etməkdə heç bir problem yaranmırdı. Sonralar, yerli əhali çəltik əkib becərməyə son qoyandan sonra sıyıq üçün Ağdaş, xüsusilə Şəki düyüsündən istifadə etməyə başladı.

Sıyıq bişirmək üçün hər qazana 20-22 litr su töküldülər. Sıyıq üçün nəzərdə tutulmuş ət əvvəlcədən doğranıb ləyəyə yığılır və üstünə su tökülüb xeyli saxlanırdı ki, qandan təmizlənsin. Sonra isə 2 dəfə yuyulub qazana töküldürdü. Əti qazanda su qızmamış töküldülər ki, tədricən və yaxşı bişsin. Ət yarışıbmış vəziyyətə çatandan sonra düyü tökülürdü.

Əgər toyuqlar və hinduşqalar kəsilirdisə, onlar da sıyıq qazanlarında bişirilib götürülürdü. Bu zaman qazanda qalan yağlı bulyonda bişirilən sıyıq xüsusilə dadlı olurdu.

Sıyıq bişirərkən bir neçə məsələyə xüsusi diqqət yetirərdilər. Hər şeydən öncə qazanların altında yanan ocağın tüstülənməsinə qətiyyətli yol vermək olmazdı. Tüstülənən kösövlər dərhal kənara qoyulmalı idi ki, sıyığı his vürməsin.

Düyünün, öz vaxtında tökülməsinin də böyük əhəmiyyəti vardı. Məsələn, əgər düyü vaxtından qabaq tökülüb, tələb olunandan artırıq bişsəydi, qazandakı sıyıq xəmirəşli vəziyyətinə düşə bilirdi. Belə sıyıq da ki, yəqin camaat bəyənəməyəcəkdi. Ona görə də sıyıq tələb olunan qədər bişibse, onun məpəsimdəkilərə verilməsi ləngiyirdisə, qazanı mütləq ocaqdan götürüb yerə qoyurdular.

Duzun haçan tökülməsi də vacib idi. Onu mütləq əti qazana tökəndə tökmək lazım idi ki, ət duzda bişsin və tamli olsun. Əgər, məsələn, duz düyü töküləndən sonra

vurulsa, ət tamsız, sıyıq isə həddindən artıq duzlu olurdu. Belə yemək isə tədiidir ki, mərasim əhlini təmin edə bilməzdi. Düyü bişəndə bütövlükdə sıyığı yoxlayırdılar ki, dadı-tamı bilinsin, lazım gəlsə müəyyən əlavələr edilsin.

Əlbəttə, udilərin xeyir-şər mərasimlərinin bu ləziz yeməyini bişirmək dediklərimizlə məhdudlaşmırdı. Onun dadlı və tamlı olması üçün keyfiyyətli mayapodliv də hazırlamaq lazım gəlirdi. Bunun üçün hər qazana təqribən 1.5 kiloqram hesabı ilə soğan doğranır, bir o qədər də yağ ayrılırdı. Soğan ayrıca bir qazanda həmin yağda qızardılırdı. Bu proses başa çatandan sonra isə soğan qızardılmış qazana, 0.5 kiloqram, əgər sıyıq 3-4 qazanda bişibsə, 1 kiloqram pomidor pastası tökülüb qarışdırırlar. Nəticədə parlaq qırmızıya çalan, yumşaq bir kütlə alınır. Ondan hissə-hissə qazanlardakı sıyığın üstünə tökür, ona həm əlavə dad, həm də gözoxşayan bir rəng verirdilər. Özlüyündə aydındır ki, belə xörək böyük iştahla yeyilirdi.

Onu da əlavə edək ki, keçmişlərdə ehsan məclisləri üçün haqqında danışdığımız sıyığı çox qatı bişirirdilər. Bunun da öz səbəbi vardı. Çünki mərasim iştirakçlarına bir qayda olaraq qasıq paylanmırdı. Sıyığı ancaq çörək bükmələrinin köməyi ilə yeməyə məcbur idilər. Bunun üçün isə sıyıq məhz qatı olmalı idi. Qasıq tək-tək ağsaqqallara və ağbirçəklərə paylanırdı.

Sıyıqla bağlı bir məqamı da qeyd etmək yaxşı olardı. Xeyir məclislərində bişirilən sıyıqdan bu tədbirdə iştirak edə bilməyən qohum-qonşulara pay göndərmək vacib tələblərdən biri idi və ona mütləq əməl edirdilər. Ehsan süfrəsi üçün bişirilən sıyıqdan da xəstələrə, əlillərə pay göndərirdilər. Başqalarına da göndərmək günah hesab olunmurdu. Ənənəyə görə mərhumun adına bişirilmiş sı-

yıqdan nə qədər çox adam yesə, ona rəhmət oxuyanların sayı bir o qədər çox olardı.

Başqa xeyir-şər məclislərində olduğu kimi, dəfn mərasimlərində də sıyıq iştirakçılara bütün yeməklərdən sonra verilirdi. Onun yeyilib qurtarması mərasimin başa çatması hesab edilirdi. Lakin bu məqamda hamı ölü sahibini göz-ləməli idi. O isə hamının təamı qəbul edib, qurtardığını yə-qin edəndən sonra ayağa durur. Zəhmət çəkib gəldiklə-rinə, dəfn mərasimlərində iştirak etdiklərinə görə mərasim iştirakçılarına təşəkkür və minnətdarlığını bildirir, mərhu-ma da iştirakçıların və bütün kənd əhlinin ölmüş-lərinə də rəhmət diləyir, gələcəkdə xeyir süfrələrində görüşmək arzusunu bildirirdi. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, o elə buradaca mərhumun yeddisinin hansı gün keçiriləcəyini də elan edirdi. Mərhumun yeddisi bir qayda olaraq növbəti həftədə, həm də dəfn olunduğundan bir gün qabaq yaxud bir gün sonra keçirilirdi. Məsələn, mərhum bazar günü dəfn olunubsa, yeddisi növbəti həftənin şənbə, yaxud bazar ertəsi günlərindən birində keçirilirdi.

Ölü sahibinin danışığı və minnətdarlığı ilə mərasim başa çatmış olurdu. Ancaq bundan sonra qulluqçular süf-rəni yığışdırmağa başlaya bilərdilər. Süfrədən birinci olaraq çörəyi yığışdırardılar. Adətə görə çörək götürül-dükdən sonra məclisdəkilər süfrədən qalxa bilərdilər. Bu tələb udilərin bütün məclislərinə aid idi və indi də ona ciddi əməl olunur. Çörəyi stol üstündə qoyub ayağa durub getmək ağır qəbahət hesab edilirdi.

Ehsan süfrəsindən duran camaatın bir borcu qalırdı. Ölü sahiblərinə bir daha əl verib görüşmək, lazımı təsəlli-verici sözlər deməklə mərhumu rəhmət diləmək. Bu ayini icra etmək üçün adətən ölü sahiblərindən 3 nəfər

camaatın gedəcəyi yolun sağ tərəfində üzü mümkün qədər günbatana olmaqla dayanırdı. Həyəti tərk edən iştirakçıların hər bir onlara əl verib görüşür, mərhumu Allahdan rəhmət diləyir və yoluna davam edirdi. Axırncı iştirakçını da yola salandan sonra ehsan məclisi başa çatmış olurdu.

Bir daha qeyd edək ki, dəfn günü qadın və kişilərə ayrı-ayrılıqda xidmət göstərilə də hər iki məclis eyni qayda da keçirilir və bir-birindən əsaslı fərqləri olmurdu.

Cəmaat həyəti tərk etməkdə ikən xidmətçilər ehsan süfrəsində qalan qab-qacağı, avadanlığı yığışdırırdılar. Bu zaman da bəzi şörtlərə əməl edərtilər. Məsələn, yas süfrəsindən yığılan xörək boşqablarını üst-üstə yığmaq olmazdı. Onlar tək-tək yığılıb tabaq yaxud məcməilərdə yan-yana qoyulmalı idi. İnəmə görə qablar üst-üstə yığılsa yenidən bədbəxtlik baş verə bilərdi. Süfrə, qab-qacaq, avadanlıq yığılıb yerbəyer olunduqdan sonra xidmətçilər də oturub ehsan qəbul edirdilər. Ondan sonra kişi xidmətçilər dağılışıb gedirdilər. Xidmətçi qadınlar isə bir qayda olaraq yığılmış qab-qacağı və qazanları yuyub təmizləyəndən sonra dağılışırdılar. Bununla da iş başa çatmış olurdu. Əlbəttə, yeməklərin hər növündən bir qədər saxlamaq adətini də unutmaq olmazdı. Nəzərə alınırdı ki, ehsana, başsağlığına camaat dağılından sonra da gəlib çıxan olar. Hər hansı səbəbdən gecikmiş adamlara da qulluq göstərilməli idi və göstərilirdi. Onu da əlavə etdik ki, dəfn gününün axşamı da mərhumun yaxınları mütləq gəlirdilər. Onlara da xidmət göstərirdilər.

Qeyd etmək lazım gəlir ki, toy və nişan məclislərindən fərqli olaraq dəfn mərasimlərində əsasən yaşlı adamlar iştirak edirdilər. Mərhumu ən yaxın ailələr müstəsna olmaqla uşaqlar və yeniyetmələr bu məclislərdə iştirak et-

mirlər. Cəvanlar isə əksinə bütün fiziki qüvvə tələb edən işləri öz üzərlərinə götürürdülər. Lazım gələndə isə ağsaqqallara müraciət eləyərdilər.

Ənənəyə görə yas yerindən çıxıb kiməsə qonaq getməzdilər. Yas yerindən evə qayıdanda birbaşa otağa girməzdilər. Əvvəlcə içəridəki adamların hamısı ayağa durmalı idi. Yuxuda adam varsa, onu oyadıb ayağa qaldırmalı idilər. Otaqda beşik varsa, çölə çıxarılmalı idi. Ancaq bu tədbirləri görüb qurtarandan sonra yas yerindən qayıdan adam otağa daxil ola bilərdi.

III. BU DA BİR GÖRÜŞDÜR

Yas mərasimləri silsiləsində dəfn günündən sonrakı növbəti tədbir mərhumun qəbiri üstünə getməkdir. Bu tədbir dəfndən sonrakı gün keçirilir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən göründüyü kimi, dəfn günü keçirilən tədbirlərdə fəal iştirak edənlər kişilər olurdu. Sonrakı günlərdə keçirilən tədbirlərdə isə fəal iştirak edən əsasən qadınlar olur. Məsələn, dəfnin ertəsi günü «*Gərəmzuğə taysun*» - «*Qəbir üstünə getmək*» mərasimində demək olar ki, ancaq qadınlar iştirak edirdilər. Ölü sahibləri bu mərasim üçün çay və yemək hazırlayırdılar. Yeməklər əsasən ətli sous, bəzən həm də dolma, soyutma quş əti və salatlardan ibarət olurdu. Həmin vaxtlarda təzə yetişən, yəni nubar meyvələr (gilas, üzüm, xiyar və s.) də bəzən əlavə edilirdi.

Mərasimdə iştirak edəcək qadınların sayı mərhumun qohum-əqrabalarının azlığından-çoxluğundan asılı idi. Orta hesabla götürsək, bu tədbirdə 25-30, bəzən 70-80 nəfər qadın iştirak edirdi. İştirakçıların sayı ölü sahiblərinə əvvəlcədən təqribən məlum olduğuna görə yemək-icmək hazırlığında elə bir çətinlik olmurdu.

Adətə görə səhər tezdən 2-3 nəfər cavan qəbiristanlığa gedərək qəbirin üstünü bir daha səliqəyə salıb qayıdırdı. Saat təqribən 11-12-də qadınlar qəbiristanlığa toplaşırdılar. Qayda belə idi ki, evləri qəbiristanlığa yaxın olan qadınlar ölü sahibinin evinə getməyi lüzum bilməyərək, birbaşa qəbr üstünə gedirdilər. Evləri mərhumun evinə yaxın olanlar isə, oraya toplaşib bir yerdə qəbiristanlığa gedirdilər. Hamilə və körpə uşağı olan, qadınların bu tədbirdə iştirakı

məsləhət görülmürdü.

Mərhumun ailəsindən olan qadınlar qəbiristanlığa bir xurcun və ya zənbil yemək şeyləri aparırdılar. Onlar tək sayda olmaqla çörəklərdən, şiniyyatdan, toyuq ətindən, pendirdən və şabalıddan ibarət olurdu. Əlbəttə, özləri içməsələr də xeyir-şər süfrələrinin daimi iştirakçısı olan çaxırı da unutmurdular. Özləri ilə bir bardaq çaxır da aparırdılar.

İştirakçıların hamısı toplaşandan sonra, qəbirin başına yığılar, mərhum barədə xoş sözlər deyib səs-küy salmadan ağlaşırdılar. Qəbirin başdaşı önündə şam yandırardılar. Mərhumu rəhmət diləyib, lazımı hörməti göstərəndən sonra, adətən son vaxtlar dünyasını dəyişmişlərin, şəhidlərin və dünyadan nakam getmiş qohum və qonşuların qəbirlərinə də baş çəkərdilər. Ağlaşma və şamyandırma başa çatdıqdan sonra əllərini yuyub adını çəkdiyimiz xurcunu açar, rahat bir yerdə süfrə düzəldərdilər. Yemək şeyləri iştirakçılara paylanırdı. Qadınlar özləri çaxır içməsələr də, bu məqamda adətən bir ayini yerinə yetirirdilər. Əgər mərhum kişidirsə, bardaqdakı çaxırdan bir çövcə (cam) doldurub baş tərəfdən qəbirin üstünə tökərdilər. Çünki keçirilən bu tədbir mərhumla görüş kimi qəbul olunurdu. Qəbiristanlıqda mərhumu yad etmək, onun qəbirini ziyarət etmək mərasimi başa çatandan sonra hamını ölü evində hazırlanmış xeyrat yeməklərini nuş etməyə dəfət eləyirdilər. Burada ölü sahiblərinə yenə də xeyli təsəlli verilirdi. Sonra isə çay süfrəsi təşkil olunurdu.

Çay məclisi başa çatandan sonra süfrəyə artıq adlarını sadaladığımız yeməklər düzülürdü. Bu mərhələdə də mərhum yada salınır, özizlərinə təsginlik verilirdi. Hamı mərhumu rəhmət diləyirdi.

Yemək süfrəsi başa çatıb yığışdırılandan sonra qadınlar adətə görə düzülürdü bir xeyli otururdular. Ailə-məişət mövzularından söhbət salıb fikir mübadiləsi keçirər, mərhumun əzizlərinin dərdlərini yüngülləşdirməyə çalışardılar. Bütün müsahibə, təsəlli və məsləhətlər başa çatdıqdan sonra ölü sahibləri ilə görüşüb dağılışardılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, evdə keçirilən bu xeyrat məclisində ancaq qadınlar iştirak etsələr də, kişilərin iştirakına heç bir qadağa yox idi. Ürəyi istəyən hər bir kişi iştirak edə bilərdi. Onsuz da mərhumun oğulları, qardaşları, kirvəsi, əmiləri və başqa yaxın adamları üçün evdə ayrıca süfrə təşkil olunurdu. Kənardan olanlar da onlara qoşulub xeyratı qəbul edirdilər. Artıq məlum olan norma həddində - yəni bir stəkan araq və iki stəkan çaxır da içə bilərdilər.

Bir məqamı da qeyd etmək lazım gəlir. Qadınların məclisi başa çatarkən növbəti paltar açmaq məclisi barədə də qadınlara məlumat verilir və hamı dəvət olunurdu.

IV. ANALAR NAÇAR AĞLAR PALTARIN AÇAR AĞLAR...

Dəfn mərasimindən 3 gün sonra mərhumu yad etmək silsiləsindən növbəti bir tədbir də keçirilirdi. Əsasən yenə də qadınların iştirak etdikləri bu tədbir «**Paltar xaypsun**» - «**Paltar açmaq**» adlanır və mərhumun evində keçirilirdi. Bu tədbirdə də təqribən qəbir üstünə getmiş qadınlar qədər adam iştirak edir və əksəriyyəti həmin qadınlardan ibarət olurdu. Onlar səhər təqribən 11-12-də mərhumun evinə yığışır və aşağıdakı qaydada bir mərasim keçirirdilər.

Mərhumun yadigar saxlanmış bir dəst paltarını yaşadığı otağın ortasına sərərdilər. Qadınlar onun ətrafına toplaşar, mərhumu yada salıb ağlaşma salardılar. Lakin səslərini həddindən artıq qaldırmazdılar. Qeyd olunduğu kimi, keçmişlərdə belə məqam üçün məxsusi ağçıqlar da olub. Sonralar isə mərhumun adını çəkib yaxşı işlərindən danışmağa, ona rəhmət diləməyə üstünlük verirdilər. Mərasim iştirakçıları da onlara qoşulub, asta səslə ağlaşırdılar. Burada çox vacib hesab elədikləri bir şərti mütləq nəzərə alırdılar. Ağlaşma haraya-fəryada çevrilməməli idi. Onsuz da mərhumun kədəri ağır olan əzizlərini rıqqətə gətirmək, daha da həyəcanlandırmaq olmazdı. Tabut üstündə olduğu kimi, burada da hədsiz dərəcədə səs-küy salıb şivən qoparmaq hər şeydən öncə mərhumun ruhuna hörmətsizlik hesab edilirdi. Elə buna görə də məclisdə iştirak edən yaşlı qadınlar əsəblərin coşub-daşmasına imkan vermir, hamını səbri, dözümlü olmağa toxdaqlığa çağırırdılar.

Ağlaşma qurtarandan sonra iştirakçıların əl-üzlərini yumaları üçün su gətirirdilər. Onlar əllərini, üz-gözlərini

yaxalayıb, yuyub-qurudurdular. Ləyənə yığılmış su کنار bir yerə boşaldılırdı.

Bundan sonra isə bütün iştirakçılar onlar üçün hazırlanmış xeyrat süfrəsinə dəvət olunurdular. Bu süfrədəki yeməklər artıq bilindiyi kimi, 2 gün qabaq qəbir üstünə getmiş qadınlar üçün açılmış süfrədəki yeməklərin demək olar ki, eyni olur. Bu süfrəyə də adı çəkilən nübar meyvələrdən nümunələr əlavə edilirdi.

İştirakçıların xeyratı qəbul etmələri, məclisin sonrakı gedişi 2 gün qabaq keçirilmiş tədbirin demək olar ki, eynidir və əlavə izah eləməyə ehtiyac duyulmur. Məsələn, əvvəlki mərasimdə olduğu kimi, burada da mərhumun ən yaxın adamları olan kişilər üçün ayrıca süfrə açılır, onlar da xeyrat qəbul edirlər. Qadınlar burada da xeyli dərdləşəndən sonra mərhumun əzizlərinə səbir diləyərək dağılışırdılar.

Dəfndən sonrakı günlərdən danışarkən bir məqamı da qeyd etmək lazım gəlir. Adətən bu və ya digər səbəbdən bəzi adamlar dəfn mərasimində iştirak edə bilmirdilər. Ya xəstə olurdular, ya da xəstələri olurdu, ezamiyyətdə olurdular və s. Mərhumun yeddisi veriləncən onların hər biri gəlib onun ailə üzvlərinə başsağlığı verə bilərdi və gəlirdilər də.

Elə buna görə də ölü sahibləri həmin günlər nahar və şam yeməyi üçün müəyyən qədər hazırlıq görməli idi. Bunu həm də ona görə edirdilər ki, dəfndən sonrakı həftə ərzində yaxın qohumlar axşamlar onlara baş çəkir, ölü sahiblərini ağır günlərdə tərk qoymaq istəmirdilər. Ölü sahiblərinə mənəvi dayaq olmaqdan başqa, maddi köməklərini də əsirgəmirdilər. Onlara xüsusilə, ərzaq sarıdan əllərindən gələn köməyi göstərirdilər. Ölü sahiblərinin də borcu

idi ki, meydana çıxan çətinliklər, çatışmazlıqlar barədə yaxın qohumlarına məlumat versinlər. Ümumiyyətlə, insanlar, ailələr arasında qarşılıqlı kömək, kollektiv yekdillik, bir-birinə həyan olmaq yas mərasimlərinin gedişində xüsusilə qabarıq şəkildə hiss edilirdi. Yaxşı haldır ki, bu gözəl mənəvi keyfiyyət bizim günlərəcən qorunub saxlanmışdır.

V. QURŞUN KİMİ AĞIR HƏFTƏ

Mərhumun dəfnindən sonrakı həftə ölü sahibləri üçün ən ağır, üzüntülü bir həftədir. Bu həftənin hər günü kədərli, qəmli ovqatla keçir. Paltar açmaq ayından sonra mərhumun adına təşkil edilən növbəti mərasim onun yeddisiidir. Bu tədbirin vaxtı dəfn günündə müəyyən edilir və mərasimin sonunda camaata elan olunurdu. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, mərhumun yeddisi onun dəfnindən bir həftə sonra, torpağa tapşırıldığı andan bir gün əvvəl, yaxud bir gün sonra keçirilirdi. Bu qaydanı hamı bildiyindən, yeddinin keçiriləcəyi günün müəyyən olunmasında heç bir çətinlik olmurdu. Mərhumun ailəsi və qohumları nəzərdə tutulan iki gündən birini, daha əlverişli olanını seçirdilər. Bu zaman kənddə başqa kütləvi mərasimlərin olub-olmaması da nəzərə alınır.

Yeddiyə hazırlıq əvvəlcədən görülürdü. Adətən paltar açmaq ayının ertəsi günü axşam mərhumun yaxın qohum-qonşuları yığılıb gəlir və məsləhətləşmə keçirirdilər. Qarşıdakı mərasim üçün nələrin lazım olduğunu müəyyən edirdilər. Nələrin artıq hazır olduğunu, hansı avadanlıq və ərzaqdan necə əldə olunacağını planlaşdırırdılar. Burada bir cəhətə də mütləq fikir verilməli idi. Nəzərə almaq

lazım idi ki, dəfn günü qadınlar və kişilər üçün ehsan süfrəsi ayrı-ayrılıqda olmaqdan başqa, həm də müxtəlif vaxtlarda keçirilmişdi. Elə buna görə də qadınlar üçün istifadə olunmuş avadanlıq və qab-qacaqdan kişilər üçün də istifadə edilə bilərdi. Yeddiddə isə kişi və qadın məclisləri eyni vaxtda keçirilirdi. Onlar sadəcə olaraq ayrı-ayrılıqda oturdular. Məclisin eyni vaxtda keçirilməsi avadanlığa, oturmaq yerlərinə və xüsusilə qab-qacağa əlavə ehtiyac yarırdı. Onları əksər hallarda dost-taşıların ailələrindən gətirirdilər. Adətən evlərin özündə də ehtiyat üçün xeyli qab-qacaq saxlanırdı. Əlavə ehtiyac olanda dost-taşı köməyə çatırdı. Yaxın qohumlar, mərhumun dostları ərzaq sarıdan da ev sahiblərini çətinliyə düşməyə qoymurdular. Məsələn, biri 20 litr çaxır, başqası 10 litr araq, üçüncüsü sıyıq üçün lazım olan qədər, düyü, dördüncü bir tay un köməyi göstərirdi. İş elə təşkil edərildilər ki, ev sahibləri heç bir məsələdə narahat olmasınlar, nəyinsə çatışmamasının fikrini çəkməsinlər.

Mərasimə hazırlıq işləri bir gün qabaq başa çatırdı. Qulluqçular, aşpazlar, xüsusilə çörək yapanlar öz işlərini vaxtında görüb qurtarardılar. Burada xüsusilə çörək yapan qadınların böyük zəhmətini qeyd etməmək olmaz. Dəfndə, yeddiddə, qırxdə istifadə olunmaq üçün hər dəfə 250-dən artıq təndir çörəyi lazım gəlirdi. Bunun üçün isə azı 5 dəfə xəmir salmaq, bir o qədər də təndir yandırmaq lazım gəlirdi. Qadınlar bu zəhməti şəxsi bəcləri hesab edir, xeyrixah bir iş gördüklərini bildirirdilər.

Yeddiyə hazırlıq günü ev sahibinin yaxınları demək olar ki, bütün günü burada olur, hər şeyi götür-qoy eləyirdilər ki, ertəsi gün heç bir çatışmazlıq olmasın. Maraqlıdır ki, camaat müşahidə edilən çatışmazlıq üçün ev sahib-

lərini yox, məhz qohum-qonşusunu qınayardı. Yeddigün-lüyün səhəri erkən cavanlardan 2-3 nəfəri qəbir üstünə baş çəkir, onu bir daha səliqə-səhməna salırdılar ki, qadınlar gələndə hər şeyin qaydasında olduğunu görsünlər.

Əvvəlki iki mərasimdə - qəbir üstünə getmək və paltar açmaqda olduğu kimi, yeddiddə də qəbiristanlığa ancaq qadınlar və mərhumun ən yaxın adamlarından bir neçə kişi gedirdi. Qalan camaat isə həyəət toplaşır. Onlar burada qəbiristandan qayıdacaq qadınları gözləyirdilər. Bilirdilər ki, süfrəyə çörək ancaq onlar qayıdandan sonra qoyula bilər.

Yuxarıda yaxın qohumların göstərdikləri maddi kömək barədə qeyd etdik. Mərasimin qalan iştirakçıları keçmişlərdə yeddiyə adətən zənbillə gələrdilər. Qadınların gətirdikləri bu zənbillərdə yeməli şeylər, məsələn, bişmiş toyuq, kətə, yağlı fəsolə və sairə olardı. Gətirilən bu şeylər camaata mütləq paylanardı. Sonralar yeddiyə gələn camaata mütləq şirniyyat, məsələn, 1-2 kiloqram qənd, bir neçə büküm çay və s. gətirməyə başlayıblar. Ötən əsrin 60-cı illərindən yeddiyə, qırxa və illiyə qənd, çay, yemək şeyləri gətirmək adəti tədricən aradan çıxıb. Adamlar ölü sahiblərinə pulla kömək göstərməyə başlayıblar. Bu məqsədlə həyətdə stolun üstünə bir iri boşqab qoyar, üstünü qara parça, yaxud qara şalla örtərdilər. Mərasimə gələnlər parçanı qaldırıb boşqaba pul qoyar, üstünü örtərdilər. Əvvəllər adətən 3-5 manat, bəzən 10 manat qoyurdular. Son illərdə bir qayda olaraq 10 min manat, yaxın dost və qohumları 20-30 min manat qoyurdular.

Yeddinin keçirilməsi ilə əlaqədar görülmən bütün işlərə yaxın qohumlardan bir ağsaqqal, yaxud təcrübəli cavanlardan biri rəhbərlik edirdi.

Unutmaq olmaz ki, yeddigünlük mərhum üçün təşkil edilən ən kütləvi mərasimdir. Dəfn günü ehsan süfrəsində iştirak edə bilməmiş kişi və qadınların dəfnə çata bilməmiş qohum və dostların demək olar ki, hamısı bu tədbirdə iştirak edirdi. Ümumiyyətlə, götürülsə, yeddidə ən azı 180-200 nəfər, çox hallarda 350-400 nəfər kişi və qadın iştirak edirdi, həm də onların hamısına eyni vaxtda xidmət göstərilirdi.

Yeddidə camaata verilən yeməklərin nomenklaturu və onların iştirakçılara təqdim olunması qaydası dəfn günündə verilənlərlə demək olar ki, eynidir. Yeddidə əlavə olaraq soyutma ət yəxnisi verilirdi. Belə yəxni mərhumun qırxında və illiyində də verilirdi. Yəxni əsasən mal ətinə artıq bizə tanış olan iri qazanlarda, suda bişirməklə sıyığı bişirən aşpazlar hazırlayırdı.

Yeddinin gedişində bəzi ancaq bu mərasimə aid olan məqamlardan birini - əvvəllər zənbillə yemək, sonra şirniyyat və nəhayət, pul gətirilməsini qeyd etdik. Bu mərasimin başqa bir özünəməxsusluğu da vardır. Camaat mərasimə dəvət olunmurdu. Həmin çağırış, dəvət olmadan gəlirdi. Qəbirqazanlar, tabutqayıranlar, mərhumu yumuş şəxslər isə mütləq dəvət olunurdular. Onlar əslində könüllü gəlməli olsalar belə ölü sahibləri hörmət xatirinə onları məxsusi dəvət eləməyə borclu idilər. Bunun da öz səbəbi vardı. Məsələn burasındadır ki, həmin şəxslərə çəkdiqləri zəhmətə görə xələt və ya pul təqdim olunurdu. Onlar isə hədiyyələri bir qayda olaraq götürməz, yetimlərə, kimsəsizlərə verilməsini xahiş edirdilər. Onların xahişləri yerinə yetirilir, hədiyyələr lazımi unvanlara çatdırılırdı.

Yeddidə bir qayda olaraq mərhumun əvəzedicisi barədə də söhbət açılır. iştirakçılara məlumat verilirdi

Adətən mərhumu yuyanlardan biri onun əvəzedicisi elan olunurdu. Başqa hallarda isə onun yaxın dostlarından, rəfiqələrindən biri bu titula layiq görülərdi. Qaydaya görə mərhumun bir dəst paltarı həmin adama verilir, ona elə yeddidən başlayaraq xüsusi hörmət göstərilirdi. Əvəzedici də öz növbəsində mərhumu layiqincə əvəz edəcəyini, ailəsinə hər sahədə kömək və qayğı göstərəcəyini öhdəsinə götürürdü. Rəhmətə gedən qadın olduqda əvəzedici eyni fikri rəfiqələrini bəyan edərdi. Elə həmin gündən də əvəzedici ailənin doğmalarından biri hesab edilərdi. Ailənin xeyrində-şərində müntəzəm iştirak edərdi. Əgər atanı əvəz eləyirdisə, ona "ata", "anani əvəz edirdisə "ana" deyər müraciət eləyirdilər. Ümumiyyətlə, mərhumların paltarını geyənlər bir dəfəlik ana, ata, qardaş, bacı kimi qəbul edilirdilər. Çox təəssüf ki, bu ənənə son illərdə tədricən sıradan çıxmaqdadır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, yas günü olduğu kimi, yeddidə də yaxın qohumlar ölü sahiblərinə ərzaq sarıdan köməklik göstərirlər. Onların sırasında çaxır və araq verənlər də olurdu. Həmin içkilər kim tərəfindən verildiyi deyilməklə iştirakçılara təqdim olunurdu. Lakin bu zaman udilərin dəfn mərasimləri üçün qoyulmuş ənənəvi normanı pozmağa icazə verilmirdi. iştirakçıların hər birinə 1 stəkan araq, 2 stəkan çaxır təklif oluna bilərdi. Bu normaya dənışıqsız əməl olunurdu. Ona görə də, məsələn, yardım kimi verilmiş 10 litr araq məclisin tələbatını ödəyirdisə, ev sahibinin araq verməsinə ehtiyac qalmırdı. Eyni sözləri çaxır və başqa ərzaq məhsulları barədə də demək olardı. Yeddinin gedişində bir qayda olaraq iştirakçılardan 2-3, bəzən daha çox adam çıxış edərək mərhumun həyatının maraqlı məqamları barədə danışır ona Tanrıdan rəhmət

diləyirdi. İştirakçılar da onun dediklərinə “Allah rəhmət eləsin” sözləri ilə şərik olurdular. Lakin elə zənn olunmasının ki, hər çıxışdan sonra mütləq araq və ya çaxır içilməli idi. Spirtli içkilər xüsusi dəstə tərəfindən təqdim olunurdu və onlardan istənilən vaxt istifadə etmək sadəcə mümkün deyildi.

Əvvəlki mərasimlərdə olduğu kimi, yeddidə də quru yeməklər, o cümlədən yaxni nuş edildikdən sonra iştirakçılara artıq haqqında danışdığımız düyü sıyığı verilirdi. Yeri gəlmişkən deyək ki, keçmişlərdə sıyığı iki nəfərə bir boşqab hesabı ilə verərdilər. Bu, görünür bir tərəfdən kasıblıqdan, digər tərəfdən də xüsusilə, xırda boşqabların tapılmamasından irəli gəlirdi. Onu da yadımıza salaq ki, mərasimlərdə adamlara əksər hallarda qasıq da vermir-dilər.

Yeddidə də yas günü olduğu kimi, sıyıqın yeyilməsi mərasimin sona çatması demək idi. Bu yeməyi adətən birinci qadınlar olan cərgəyə paylayardılar. Onlara həm də mümkün qədər qasıq da paylanırdı.

Elə ki, sıyıq yeyilib qurtardı, axırncı iştirakçı da əlini yeməkdən çəkdi, mərasim iştirakçıları ev sahibinə diqqət kösilirdilər. O, qaydaya görə ayağa durub hamıya minnətdarlığını bildirir, iştirakçıların özlərinə də tanrıdan rəhmət diləyirdi. O, sözlərini tamamlayandan sonra süfrədən çörəklər yığışdırılır, ancaq bundan sonra iştirakçılar süfrədən dururdular.

Mərhumun yeddisi dəfn günündəki mərasim kimi başa çatırdı. Burada da ölü sahibləri tək sayda olmaqla cərgədə dayanır, iştirakçılar onlara əl verib görüşdükdən sonra həyəti tərk edirdilər.

Camaat həyəti tərk edəndən sonra qulluqçular da eh-

san qəbul edir, sonra isə avadanlığı yığışdırır, qab-qacağı yuyub təmizləyirlər. Sonra isə onlar da dağılışırdılar.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, keçmişlərdə dəfn mərasimləri üçün süfrə həyətdə, yerdə təşkil olunurdu. Sonralar xüsusi vurulmuş dayaqlar üzərində uzadılmış taxtalar üzərində süfrə açmaq tətbiq olunmağa başlanıb. Bu süfrələrdə çörəyi artıq süfrə boyu uzununa düzmürdülər. Qeyd etdiyimiz kimi onları üç-üç olmaqla süfrəyə düzürdülər. Yeddindən danışarkən onu da demək lazımdır ki, həftə ərzində mərhumun vəfatı ilə əlaqədar müxtəlif yerlərdən “Başsağlığı” məktub və teleqramları gəlirdi. Yeddinin gedində bu tədbirin təşkilatçılarından biri onlar barədə iştirakçılara məlumat verirdi.

Mərhumun yeddisi veriləndən sonra bəzi qadağalar da götürülür, yas sahiblərinin gündəlik dolanışığı bir qədər öz axarına düşməyə başlayırdı. Məsələn, yeddigünlük veriləndən sonra mərhumun yuyulduğu yer yığışdırılırdı. Burada daha axşamlar şam yandırılmırdı. Mərhumun cənazəsi qoyulmuş otaqda da matəm ovqatı ilə bağlı bəzi tələblərə əməl olunması başa çatırdı. Həyət-bacada matəm ovqatı mərhumun qırxı verilənəcən saxlansa da ölü sahibləri yeddindən sonra özlərinə nisbətən toxdaqlıq verir, məişət məsələləri ilə əvvəlki qaydada məşğul olmağa başlayırdılar.

Əlbəttə, qohum-qonşular, dost-taşılar yeddindən sonra da ölü sahiblərini tək qoymurlar. Bir qədər ara-seyrək də olsa, mərhumun əzizlərini yoluxmağa gəlir, onların dərdlərini yüngülləşdirməyə çalışırdılar. Bütün bunlar isə yas və yeddigünlük mərasimlərin ölü sahiblərinə təskinlik verilməsində mühüm rol oynadıqlarını göstərir.

VI. ÖLMƏK UNUDULMAQ DEYİL

Mərhumun yeddisindən sonra da onun adına vaxtaşırı xeyrat süfrəsi açılması davam edir. Qohumlar, qardaşlar artıq qeyd olunduğu kimi, ölü sahiblərinə tez-tez baş çəkirlər.

Bəzən mərhumun qırxı verilənəcən, məsələn, hər həftəsinin tamamında, aylığında yas süfrəsinin açılması adi hal idi. Bu süfrələrdə adətən çay və 1-2 növ yemək olurdu. Başlıca məqsəd süfrə ətrafında cəmlənib mərhumu yad etmək idi.

Mərhumun qırxını vermək udilərdə ölüyə verilməli olan vacib mənəvi borclardan biri hesab edilirdi. Bəzən deyirlər ki, udilər keçmişlərdə ölüləri üçün qırx keçirməyiblər. Bu fikir yanlışdır və onunla razılaşımaq olmaz. Araşdırmalar, xatirələr göstərir ki, ölünün qırxını vermək uzaq keçmişlərdən mövcud olub. Çünki artıq yuxarıda deyildiyi kimi ərazinin başqa xalqları ilə bərabər udilər də eramızın əvvəllərində xristianlığı qəbul etmişlər. Udilər əsrlər boyu Alban kilsə mərkəzinin təbəələri olmuşlar. Bu təlimdə mövcud olan mərhumun qırxını qeyd etmək tələbinə də yaqın əməl etmişlər. Ötən əsrin 20-ci illərindən dini xidmətdən kənarda qalsalar da mərhumun qırxını vermək bir ənənə kimi qalmışdı. Lakin yasla bağlı bütün qadağaların qırxacan davam etməsi tələb olunmurdu. Bəli, ölülərə qırx verilməyən vaxtlar çox olub. Hər şey iqtisadi, həm də siyasi-ictimai şəraitdən asılı olub. Təbii ki, uzun sürən müharibələr, başqa məhrumiyyətlər dövrlərində dəfn günündən başqa vaxtlardakı yas mərasimləri heç təşkil olunmurdu. Çünki adamların ölülərini ancaq dəfn günü həm də məhdud həcmdə ehsan süfrəsi açmağa imkanı

vardı. Konkret bir misal kimi, məsələn, 1917-1920-ci və 1941-45-ci illəri göstərmək olar. Hər iki dövrdə ağır müharibə şəraiti mövcud olduğuna görə yas mərasimlərinin çoxu keçirilmirdi. Axı ağır, əzablı, hər cəhətdən məhrumiyyət yaratmış Böyük Vətən Müharibəsinin 4 ili ərzində ölüyə yeddi və ya qırx təşkil etməyə kimin imkanı vardı. Elə buna görə də həmin illərdə kənddə ölülərin yeddisini və qırxını vermirdilər. Adamlardan bəziləri də elə hesab eləyirdi ki, bu ənənə əvvəllər də olmayıb. Ancaq 50-ci illərin əvvəllərində, iqtisadi və ictimai həyat öz axarına düşəndən sonra bu “unudulmuş” ənənə yenidən bərpa olundu və adamlar ölülərinə qırx keçirməyə başladılar.

Ölünün qırxı adından da göründüyü kimi, mərhumun vəfatının qırxıncı günü keçirilir. Məzmununa və quruluşuna görə yeddigünlüyün demək olar ki, eynidir. Əlbəttə bəzi xırda fərqləri də nəzərə almaq şerti ilə. Məsələn, burada qəbir qazanlara, tabut düzəldənlərə, yuyanlara, musiqiçilərə hədiyyələr təqdim olunmur. Bu məclisdə onlar artıq hörmətli qonaqlar kimi iştirak edirdilər. Mərhumun əvəzedicisi isə burada artıq hörmətli və nüfuzlu şəxslərdən biri kimi iştirak edirdi.

Cəmaati qırxa da fərdi qaydada dəvət etmək də deyildi. Onlar özləri müstəqil şəkildə iştirak edirdilər. Sadəcə olaraq mərhumun sahibləri tədbirin keçiriləcəyi gün barədə adamlara məlumat verirdi. İştirak edib-etməmək məsələsini onların özləri həll edirdilər.

Tədbirə 3-4 gün qalmış mərhumun qohumları, dostları yığılıb hazırlıq məsələsini müzakirə edirdilər. Ərzaq məhsullarının, qab-qacaq və avadanlığın tədarük edilməsi üçün tədbirlər müəyyən edir, konkret tapşırıqlar verirdilər. İştirak edəcək adamların sayı bilinəndiyinə görə çox şeyi

təqribi, kənddə və əvvəl keçirilmiş belə tədbirlərin təcrübəsi əsasında hesablayırdılar.

Təcrübə göstərir qırxdə çox zaman mərhumun yeddində iştirak edənlərdən bir qədər (10-15 faiz) az adam iştirak edirdi. Bəzən elə yeddində iştirak edənlər qədər də ola bilirdi. Burada bir ənənəvi tələb vacib rol oynayırdı. Mərhumun yeddisi və qırxından heç olmasa birində iştirak etmək məcburi hesab edilirdi. Əgər bir nəfər yeddində iştirak edibsə, onun qırxdə iştirak etməməsi qəbahət hesab edilmirdi. Əlbəttə, bu güzəşt mərhumun qohumlarına, dostlarına, iş yoldaşlarına aid edilmirdi. Onlar mərhumun dəfninə ilə əlaqədar bütün mərasimlərdə iştirak edirdilər.

Yeddində olduğu kimi, qırxdə də qadınlar qəbir üstünə gedir, məlum ayınları həyata keçirirdilər. Onlar ölü sahibinin evinə - yəni yas yerinə qayıdandan sonra yemək verilirdi. Süfrə burada da qadın və kişilər üçün eyni vaxtda açılırdı. Onlar yenə də ayrı-ayrı cərgələrdə əyləşərdilər. Yeməklər də elə təqribən yeddindəkinin eyni olurdu. Burada iştirakçılara soyutma ət yəxnisi verilməsinə daha çox diqqət verilirdi. Çay ancaq qadınlara verilirdi. Burada da nübar meyvələrindən süfrəyə qoyurdular. Süfrənin vəziyyəti və mərasimin başa çatması da yeddində olduğu kimidir və təkrara ehtiyac yoxdur.

Əgər vaxtaşırı təşkil edilən yad etmə süfrələrini, uzaqda yaşayıb kəndə xeyli vaxt sonra gələ bilən dost-taşılar üçün düzələn kiçik yas süfrələrini hesaba almasaq, mərhumun qırxından sonra onun adına kütləvi məclis ancaq ilində keçirilirdi.

Adətə görə mərhumun qırxından bir neçə gün sonra axşam onun adına yenə də süfrə açılırdı. Ölünü yuyanlar, tabut hazırlayanlar, qəbir qazanlar, aspazlar, mərhumun

yaxın dost və rəfiqələrindən bir neçəsi məclisə dəvət olunurdular. Mərhumun əvəzedicisi bu məclisdə özünün necə deyərlər tam statusu ilə, ata əvəzi, ana əvəzi, qardaş əvəzi, bacı əvəzi kimi iştirak edirdi. Məclisin əlamətdar cəhəti ondadır ki, burada mərhumun dəfnində zəhmət çəkmiş adamlara hədiyyələr, bir qayda olaraq yadigar şeylər verilirdi. Bu məclisdə iştirak edən ağsaqqallar bir məsələni xüsusilə qeyd edirdilər. Ənənəyə görə mərhumun qırxi verildəndən sonra hüsr günləri, yas dönəmi başa çatmış hesab edilirdi. Ağsaqqallar bunu nəzərə alaraq, ailədəki həyat və məişət tərzini əvvəlki axarına qaytarmaq üçün məsləhətlər verirdilər. Həyat-bacanın matəm ovqatını dəyişmək, çağırılan məclislərə yol açmaq, özünü üzmək-dən ol çəkmək, hər şeyi tədrisən əvvəlki nizamına salmaq barədə məsləhətlər verilirdi. Elə bu məqsədlə, mərhumun qırxi keçiriləndən sonra qohum-qonşulardan bir çoxu bir ənənəvi məclis də təşkil edərdilər. Ölü sahiblərini evlərinə qonaq çağırır, onları "yasdan çıxarırdılar". Tədbirin adı - «**Yasaxun çevqsun**» - yəni «**Yasdan çıxartmaq**» elə buradan yaranıb.

Ümumiyyətlə, ölü sahibləri özizlərini itirəndən sonra xeyli vaxt yas saxlayırdılar. Qonaqlıqlara, qohum evlərinə getmirdilər, başqa hər hansı məclislərdə (yasdan başqa) iştirak etmirdilər. Matəm paltarları və matəm ovqatı ilə yaşayırdılar. Radioları dinləmirdilər. Sonralar televizorlar meydana gələndən sonra onu da açmaq nankorluq hesab olunurdu. Bu tədbirdən yəni yasdan çıxarıldan sonra hər şey öz əvvəlki axarına düşməli idi. Yasdan çıxartma məclislərinin təşkili də məhz bu məqsədə xidmət edirdi. Məclisdəki ağsaqqallar artıq matəm müddətinin bitdiyini qeyd

edir. ölü sahiblərinə dəyərli məsləhətlər verirdilər. Əvvəlki həyat ritminə qayıtmaq lazım gəldiyini bildirirdilər.

Qohumların növbə ilə təşkil etdikləri yasdan çıxartma məclisinin keçirilməsi xeyli vaxt çəkirdi. Bu müddətdə ölü sahibləri tədricən öz işləri ilə məşğul olur, müəyyən həddi gözləməklə xeyir məclislərinə ayaq açırdılar. Xeyir məclislərinə getmələrinə görə heç kəs onları qınamır, əksinə seçimlərini düzgün hesab edirdilər. Əlbəttə, ölü sahibləri əzizlərini unutmur, onun adına vaxtaşırı çay, ya-xud yemək süfrəsi təşkil edirdilər. Bayram günləri ərəfəsində, bəzən bazar günləri qəbirini ziyarət eləyib, şam yandırır-dılar. Həmin müddətdə onlar heç kəslə kobud danışmaz, münaqişə və dava-dalaşdan kənar durar, kimsəyə təhqiredici sözlər deməzdilər. Həmişə, hər yerdə mərhumun adını, nüfuzunu qorumağa çalışırdılar.

Mərhumun qəbirini ziyarət eləyərkən icra olunan bir şerti də qeyd etmək yaxşı olardı. Nic bağlar diyarıdır. İlin müxtəlif aylarında burada müxtəlif növ meyvələr yetişir. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, həmin meyvələr nübar vaxtı yas süfrələrinə düzürdü. Onu da əlavə edək ki, mərhumun qəbirini vaxtaşırı ziyarət edərkən özləri ilə nübar meyvə də aparardılar. Bu sovgatı mərhumu gətirilmiş pay hesab edər-dilər. Bu ənənə mərhumun illiyi veriləndən sonra da uzun müddət davam etdirilirdi.

Mərhumun qırxı veriləndən sonra qohum-qonşu, yaxın adamlar üçün də bir növ mənəvi təşginlik yaranır, bəzi məhdudiyyətlər aradan qalxırdı. Məsələn, elə olurdu ki, qohum və qonşular toy, nişan, elçilik tədarükündə ikən yaxınlarından kimsə vəfat eləyirdi. Başlanan xeyir işi dayandırılmalı olurdular. Bu məhdudiyyət çox zaman mərhumun qırxı veriləndən sonra aradan qalxırdı. Ölü sahibləri

xeyir işi başlamış qohumlarından onu başa çatdırmağı xahiş edər-dilər. Bundan sonra toyu, nişanı keçirənləri heç kəs qınamırdı. Bəzən bu məqamda xeyir işi yarımçıq qalmış qohumlardan 1-2 nəfər mərhumun ailəsinə baş çəkib sözsöhbət salar, xeyir işi başa çatdırmaq üçün onlardan xeyir-dua alardılar.

Dəfnlə əlaqədar təşkil edilən mərasimlərdən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək pis olmazdı. Mərhumu dəfn eləyəndən sonra kənddə keçirilən xeyir məclislərinə onun ailə üzvləri də təbii ki, iştirak etməyəcəyi məlum olsa da dəvət olunurdular. Onları dəvət edərkən bir şortə mütləq əməl edirdilər. Yaslı ailələri xeyir məclislərinə keçmişlərdə şirniyyat (halva, kətə və s.) təqdim etməklə dəvət edər-dilər. Sonralar çay bükümləri ilə dəvət eləməyə keçiblər. Bir qayda olaraq yaslı ailələrin hərəsinə 1 büküm (paçka) çay təqdim etməklə xeyir məclisə - toya, nişana dəvət edər-dilər. Bu qayda da adətən mərhumun qırxı çıxanacan davam edirdi. Sonralar onları da adi qaydada dəvət eləməyə başlayardılar. İştirak etmək isə onların özlərinin işləri idi. Heç kəs bu seçimə görə onları qınamırdı.

VII. İL TAMAM OLDU...

Dəfn mərasimləri silsiləsindən axırıncı kütləvi mərasim mərhumun illiyi münasibətilə təşkil olunurdu. Bu tədbir ərəfəsində imkan daxilində mərhumu abidə də qoyurdular. Bu abidələr əsasən kəndin yaxınlığındakı Tür-yançayın sahilində, artıq haqqında məlumat verdiyimiz karxanada hazırlanırdı. Xammal kimi el arasında «**Puç je**» - «**Puç daş**» adlanan daşdan istifadə edirdilər.

Daşların üstündə bir qayda olaraq yazı olmurdu. Sadə ornamentlərlə bəzədilirdi. Bəzən daşa mərhumun sənəti ilə bağlı sadə əmək alətləri həkk olunurdu. Məsələn, dələyin qəbir daşına ülgüc, musiqçinin qəbir daşına zurna, yaxud balaban, dülgərin daşına çəkic həkk eləyərtilər.

Qırxdə olduğu kimi, illikdə də heç bir siyahı tutulmurdu və adamlar fərdi qaydada dəvət olunmurdular. Qohumlar, qonşular, dost və tanışlar onsuz da mərhumun illiyinə yas süfrəsi açılacağını bilirdilər və bu tədbirdə iştirak edirdilər.

Ənənəyə görə tədbirin keçirilməsindən 4-5 gün qabaq yaxın adamlar axşam mərhumun evinə toplaşırlar. İlliyn keçirilməsi ilə əlaqədar hansı işlərin artıq görülmüş olduğunu, hansı avadanlığın artıq hazır olduğunu müəyyən edirlər. Hansı ərzaqın, avadanlığın çatışmadığını, onların əldə olunması yollarını həll edirdilər. Ertəsi gün illiyn keçiriləcəyi konkret gün barədə yaxın adamlara məlumat verilirdi. Çünki kənddə baş verən hansısa bir hadisə, mühüm ictimai tədbirlə əlaqədar illiyi bəzən 1-2 gün irəliyə yaxud geriye çəkmək zərurəti yaranırdı. Belə hallarda camaata mütləq xəbər vermək lazım gəlirdi.

İllik mərasiminə bir qayda olaraq mərhumun qohumları, dostları, iş yoldaşları ailəsi və yaxın qohumları ilə mehriban münasibətdə olan adamlar gəlirdilər. İştirakçıların sayına gəldikdə, illikdə təqribən mərhumun qırxdə olduğu qədər adam iştirak edirdi. Orta hesabla 190-200, bəzən daha çox adama xidmət göstərmək lazım gəlirdi.

İllikdə də qırxdə olan qaydada, yəni qadınlarla kişilərə eyni vaxtda xidmət göstərilirdi. Bu tədbirə də qadınlar içində yemək şeyləri olan zənbillə gəlirdilər və həmin yemək şeyləri camaata paylanırdı.

Mərhumun illiyinə də səhər tezdən 2-3 nəfər cavan qəbiristanlığa gedib qəbiri, onun ətrafını bir daha səlqiyyə-səhmana salırdılar ki, qadınlar gələndə hər şeyi yerli-yerində görsünlər. Yeddidə və qırxdə olduğu kimi, illikdə də qadınlar ölü həyatına bir qədər tez saat 11-12-də gəlirdilər. Zənbillərini təhvil verib qəbiristanlığa getməyə hazırlaşdılar. Qadınlar dəstəsi qəbiristan adətən saat 13-də gedir və saat 14-dək qayıdırdılar. Onlar qayıdandan sonra xeyrat süfrəsinə yeməklər verilir. Lakin yeməklər verilənə qədər qəbiristandan qayıdan qadınlara mütləq çay verirdilər.

Yemək mərasiminin gedişi və yeməklərin tərkibi də bir qayda olaraq əvvəlki məclisdəkilərlə eyni olurdu. Onları təkrar şərh etməyə yəqin ki ehtiyac yoxdur.

Ənənəyə görə mərhumun illiyini verməklə ölü sahibləri onun qarşısında öz mənəvi borclarını əsasən vermiş hesab edilirdilər. Lakin illik mərhumun adına təşkil edilən axırıncı süfrə deyildi. Ailədə sonralar da onun şərəfinə süfrələr açılır, əhsanlar verilirdi. İkinci, üçüncü və sonrakı illikləri günlərində, anadan olduğu gün mütləq süfrə açılır, mərhum döno-döno yad edilirdi. Bu tədbirlər də mərhum

qarşısında olan borc hesab edilirdi. Ümumiyyətlə isə mərhumun birinci illiyi veriləndən sonra ailədə həyat və məişət adi axarına düşürdü. Burada xeyir süfrələri də açılırdı, toy da keçirilirdi. Hamı yaxşı bilirdi ki, həyatın şəkəri də zəhəri də insanlar üçündür. Xeyir süfrəsi açanda, şənlik quranda ölüb getmişləri unutmurdular. Məsələn, evlənənlər mütləq ölüb getmiş əzizlərinin qəbrini ziyarət edib şam yandırırdılar. Bayram günlərində ailəvi qəbir üstünə gedirdilər və s.

Maraqlı bir ənənəni də yada salmaq yaxşı olardı. Udilər həmişə xeyir-şər məclislərində ilk badəni ölmüşlərin adına qaldırır, onları bir-birinə vurmada mütləq ayağa durub içirdilər. Ancaq bundan sonrakı sağlıqlar deyiləndə badələri bir-birinə vurmaq, oturan yerdə içmək olardı. Mərhumların adı çəkiləndə isə hamı ayağa durmalı idi. Bütün bu deyilənlərdən göründüyü kimi udilər də başqa xalqlar, xüsusilə min illər boyu birgə yaşadıkları azərbaycanlılar kimi ölmüş əzizlərinə olan borclarını yerinə yetirmək üçün bütöv bir silsilə mərasimlər keçirirlər. Bu mərasimlərdə məhz udilərə məxsus etnik məqamlar, ayinlərlə yanaşı əhatəsində yaşadıkları xalqların ailə məişətindən əxz olunmuş məqamlar da az deyildir. Bunlarla yanaşı udilərin uzun əsrlər boyu mənsub olduqları xristian dininin tələblərindən ibarət məqamlar, ayinlər də vardır. Məqsədimiz onları araşdırıb elmi təhlil vermək deyildi. Udilərin yas mərasimləri barədə müşahidələrimizi ümumiləşdirib bir növ etnoqrafik xatirə-oçerk formasında bacardığımız qədər sadə dildə şərh etmək idi. Onu da etdik. Qalan işləri siz tələbkər oxucuların və gələcək tədqiqatçıların öhdəsinə buraxırıq.

* * *

ТРАДИЦИОННЫЕ ТРАУРНЫЕ ЦЕРЕМОНИИ У УДИНОВ

(Краткое содержание)

Возникшее в Азербайджане в IV в. до н. э. - VIII в. н. э. одно из племён Кавказской Албании - племя удинов сохранило во многих отраслях деятельности древние традиции и обычаи до наших дней. Это можно наблюдать и в проведении траурных церемоний, которые играют значительную роль в быте семьи.

Удины ещё с первых веков нашей эры вместе с народами, жившими на их территории, приняли христианскую веру. У них были свои независимые религиозный центр. Впоследствии из-за незаконной ликвидации этого центра их положение ухудшилось. А с 20-х годов XX века они вообще были лишены службы, духовных лиц.

Несмотря на то, что примерно в течение последних 60 лет траурные церемонии проводились согласно традиционным историческим нормам, сложившимся на Кавказе, как место жительства удинов, но уделялось место многим требованиям и в плане также христианской веры.

Предложенный читателю очерк - исследование является изложением систематизированных конкретных наблюдений. Была также использована информация, полученная у сельских старейшин, интеллигенции, народные сказания, другие фольклорные материалы.

Человек рождается, взрослеет и создает семью, работает, чтобы её содержать. Растит детей, женит или выдает их замуж. И в один день умирает. И именно это событие - смерть человека - у всех народов принимается как церемония, отражающая горе, скорбь, печаль. В связи с этим проводятся различные

обряды, мероприятия. В этом смысле удины тоже не исключение.

Так же, как и у каждого народа, эти обряды основываются на национальном колорите, у удинов они также выделяются характерными чертами и нижеследующими особенностями.

Итак, человек скончался, пожилые мужчины и женщины собирались вокруг него. Чтобы труп не был в ненормальном состоянии, челюсти его закрывали, глаза прикрывали, ноги привязывали друг к другу. Одежду и постель покойника приводили в порядок. Труп укладывался лицом вверх к закату. Все украшения из комнаты убирались.

Женщины собирались вокруг умершего и погружались в траур. Однако устраивать шумгам считалось грехом. Вечером же, когда темнело и зажигались свечи, нельзя было плакать над покойником.

Согласно религиозным требованиям удинов, покойника хоронили не в тот же день, а на следующий. В первый день в трауре, проводившемся над телом умершего, участвовали в основном женщины. Мужчины же занимались делами, касающимися подготовки к похоронам покойника. Хлеб для поминального стола пекли тоже женщины (на столе обязательно должен был быть традиционный удинский хлеб-тендир).

Первый день тело покойника держалось в комнате, в которой он скончался. Рядом с ним всю ночь оставались (3-5 человек) мужчины. На следующий день утром не позднее 13 часов выкапывалась могила, покойника купали и изготавливали для него деревянный гроб.

Согласно преданиям и народным сказаниям, удины в далеком прошлом хоронили покойников в каменных гробах, а затем уже в фаянсовых кувшинах. Потом они стали хоронить в деревянных гробах.

Такие гробы назывались "сундуками" и изготавливались местными плотниками. Длина их была 1,8 - 1,9 метров, ширина в головной части 55-60 сантиметров, в ножной части примерно 40 сантиметров. Они состояли из двух частей - ящика, в котором находилось тело покойника, и его крышки.

Труп обычно основательно купали утром в день похорон. Для этой цели сооружали место вдали от движения людей. Мертвеца купали 2 человека. Затем его одевали. Покойнику надевали новую одежду. Если это было невозможным, то новым должно было быть хотя бы его нижнее бельё. Пожилым людям надевали одежду чёрного или другого темного цвета, сшитую из неблестящей ткани, молодым же надевали одежду ярко-голубого, желтого или синего цвета. Если скончался обрученный парень или девушка, то им обычно надевали свадебный наряд. Если покойный носил очки, то ему на глаза надевали очки. Если он любил занимать свои руки чётками, их клали ему в карман. Было заведено класть в гроб парикмахера бритву, бухгалтера - ручку.

Украшения умершей женщины обычно снимали и отдавали на память о ней дочерям или другим наследникам.

Один из тех, кто купал покойника, впоследствии считался как бы его заменителем на этом свете и поддерживал добрые отношения с семьей покойного.

Могила для покойника обычно выкапывали 3 молодых человека из его рода. Однако среди тех, кто копал могилу, могли быть и близкие друзья. Холостых мужчин, детям которых не было и сорока дней, брата, сына и зятя покойного не посылали копать могилу.

Могила копали головной частью к закату, нижними конечностями к рассвету, то есть в восточно-западном направлении. За оптимальные принимались

такие размеры: длина 2 метра, ширина 65-70 сантиметров. Глубина могилы для мужчин составляла 1 метр, а для женщин - 120-125 сантиметров. Согласно народным сказаниям, могилу для мужчины копали до пояса, для женщины - до груди. Могилы копали руками, обычными инструментами, никакие технические средства не использовались.

Купание мертвеца, подготовка к похоронам, изготовление гроба и выкапывание могилы у удинов считается самой доброжелательной работой, и за это мзду не брали. Правда, им предлагались подарки или деньги. Но они отказывались. Естественно, люди, купающие мертвецов, изготовившие множество гробов и выкопавшие много могил, были известны и уважаемы в народе.

Все дела, связанные с подготовкой к траурной церемонии, завершались примерно до 12 часов утра дня похорон. Женщины вновь собирались вокруг покойного, а мужчины во дворе. Хозяева дома готовили "хурчун" (впоследствии корзина) еды, чтобы взять с собой на кладбище. В этой же корзине несли свечи, а в другой корзине - верёвку.

Покойного обычно забирали примерно в 13 часов. С этой целью мужчины входили в комнату, поднимали с пола гроб, клали его на плечи вперёд ногами. Дверь в комнату обязательно закрывалась. Передней частью гроба 3 раза потихоньку ударяли о дверь, затем, открыв дверь, выносили покойника во двор и спускали на землю. Здесь гроб с покойником размещали на стульях, после кратковременного (5-10 минут) прощания вновь поднимали и отправлялись на кладбище. Крышку гроба обязательно несли отдельно впереди. Мертвеца несли с открытым лицом.

В день похорон на кладбище шли только мужчины. Женщины оставались во дворе, после ухода людей накрывали поминальный стол.

Мертвеца несли на кладбище в основном на плечах. Когда путь был длинным, использовали повозку, а впоследствии стали использовать машину. Однако, когда приближались к кладбищу, вновь должны были брать гроб на плечи. Гроб обязательно несли ногами вперёд. Подойдя к могиле, его опускали на землю головой к закату. Здесь родные и близкие покойного прощались с ним и говорили всё, что было у них на душе. Затем гроб опускался в могилу без крышки. Крышку накрывали и после этого близкие покойного бросали на него по 3 горсти земли. Каждый из участников церемонии сыпал на гроб 3 раза маленькие горсти земли. Потом на гроб сыпали выкопанную землю. Это тоже совершалось поэтапно. Обычай таков, что режущий (лопатку) инструмент не передовали из рук в руки. Человек, устав работать, должен был положить лопату, топор на землю, следующий должен был взять инструмент с земли. После того, как на гроб насыпали всю землю, могиле придавали нужную форму, на камень, поставленный в изголовье, ставили и зажигали свечу, участвующие в церемонии музыканты исполняли траурную мелодию. Это означало завершение похоронного процесса.

Для тех, кто не смог попасть к поминальному столу во дворе, накрывался стол на кладбище. Они здесь поминали покойного и читали молитвы за упокой его души. Большинство же участников церемонии отправлялись с кладбища в дом покойного. С церемонии они возвращались пешком и обязательно по той дороге, по которой пронесли покойного, чтобы горе и беда были от них подальше.

Было отмечено, что удины хоронят мертвецов на следующий день. Однако это не касалось умерших 2-3 месячных или детей, которым еще не исполнилось сорока дней. Их обязательно хоронили в тот же день, искупав и завернув в ткань.

Число участников в поминальной церемонии за столом могло быть различным. Это зависело от числа родственников, близких, от занимаемого покойным положения в селе. По средним подсчетам в этой церемонии участвовало примерно 200-500 мужчин и 150-200 женщин.

Конечно, поминание зависело от содержания стола, экономических возможностей и социального положения родственников. Когда жизненный уровень был низким, все организовывалось просто и недорого, когда же жизненный уровень был высоким, все организовывалось в изобилии и разнообразии. Однако во всех случаях использовались несколько обязательных видов продуктов: хлеб, соль, сыр, вино, сваренное в воде мясо, яйца, каштаны и рис для каши. Первые 4 вида "пеженг" (продукты) считались священными, ритуальными.

Положительным было то, что все и в том количестве, сколько подавалось на поминках, удовлетворяло каждого, никто не ждал большего, добавки не просил. Это видно из такого примера. Во время войн, массовых заболеваний и др., т.е. когда была нужда, поступали так: надрезав ножом (5-6 кг) каштаны, варили их в воде. Затем несли на кладбище. После похорон каждый брал по одному-два каштана, чистил их и кушал, затем читали молитвы за упокой души умершего и покидали кладбище. Хотя это и покажется странным для современных читателей, но это было понятным выходом из положения во время труднейших моментов жизни.

Раньше на похоронных церемониях и для мужчин, и для женщин стол накрывали во дворе. Люди сидели на скамейках вокруг стола друг против друга. Продолговатый хлеб-тендир клался на стол краями друг к другу.

С обеих сторон хлебного ряда клали сыр, яйца и

каштаны. Соль на стол не ставили, ею обносили, и каждый брал, сколько ему было нужно.

Спиртные напитки на стол не ставили. Для этого был строгий закон: каждому участнику один раз предлагалась водка и два раза вино. Напитки были в маленьких стаканах. Предлагали всем. Пить или не пить - было личным делом каждого. С 60-х годов прошлого столетия оба вида напитков ставятся на стол в посуде. Однако нормой по-прежнему остается 1 стакан водки и 2 стакана вина.

Всё, что касалось еды, положенной на стол, можно сказать, что она была приготовлена из местных продуктов. Мясные продукты, каштаны и др. должны были вариться в воде. Не подавали на стол жаренный на огне шашлык, колбасу, рыбные консервы и др. Также ни в коем случае не подавалось свиное мясо. Издревле за поминальным благотворительным столом наряду с удиными, жившими с народами, принадлежащими к исламской религии, находились и представители этих народов. Именно поэтому на таких церемониях не подавалась и не подаётся свинина.

Считавшаяся основным блюдом благотворительных траурных церемоний удинов рисовая каша готовилась в котлах, называвшихся в народе "лашгоин левет" - ("свадебный котёл") или "арагин левет" - ("водочный котёл"). Каждый котёл, вмещающий в себя 50-60 литров воды, мог накормить кашей 110-120 человек.

Для приготовления каши использовали местный рис, а в случае его отсутствия - агдашский или чаще всего, шекинский рис. В каждый котёл клали 5-6 кг мяса и столько же риса, около 2 кг масла и столько же лука. На каждый котел приходилось 0,5 кг томатной пасты. В прошлом кашу варили слишком густой, так как людям не раздавались ложки. Они

кляли кашу в хлеб и ели ее в виде бутербродов.

Кашу подавали на стол в последнюю очередь. Ее подача означала окончание церемонии. Однако до этого момента несколько участников церемонии выступали и выражали соболезнования близким покойного. Участники неоднократно желали умершему "царствия небесного".

Необходимо отметить еще один момент, связанный с кашей. Некоторые люди, особенно близкие покойному, могли не участвовать в поминальной церемонии из-за болезни или по какой-либо другой причине. Им обязательно относили предназначенную для них долю каши. Согласно обычаю, чем больше людей съест поминальной каши, тем больше будет людей, желающих покойному "царствия небесного".

Поминальная церемония завершалась словами одного из близких родственников покойного. Он также объявлял дату проведения седьмого дня со дня смерти покойного. Седьмой день со дня смерти покойного проводился через неделю после похорон, днём раньше или днём позже. Например, если покойного похоронили в воскресенье, седьмой день проводился в субботу или в понедельник. И это же означало девятый день со дня смерти. Согласно обычаю, люди вставали из-за стола только после того, как с него убирали хлеб. Потом, вновь повидавшись с родственниками покойного, расходились. Обычай требовал того, что после траурной церемонии нельзя было идти к кому-то в гости. Вернувшись же с похорон домой, нельзя было сразу входить в комнату, где находились люди. Сначала все люди, находившиеся в комнате, должны были встать. Если в доме у человека, вернувшегося с места траура, были спящие люди, то их должны были разбудить. Если в комнате была колыбель, то ее выносили на балкон или переносили в другую комнату. Только после всего

этого человек, вернувшийся с траурной церемонии, мог войти в комнату.

Согласно существующему у удинов обычаю, женщины ходили на могилу покойного на следующий день после похорон, а через 3 дня после похорон дома проводили церемонию "открытия" одежды. В обеих церемониях участвовали в основном женщины. Люди, ходившие на кладбище, посещая могилу умершего, зажигали свечу, а вернувшись домой, принимали участие за поминальным столом. Второе мероприятие проводилось в основном дома. Женщины, положив в центр одежду покойного, плакали, а затем принимали участие в поминках за столом, организованном для них. В каждой из этих церемоний участвовали 25-30, а иногда 70-80 женщин.

Как уже отмечалось, после похорон покойного проводили седьмой день. Еда по качеству и количеству, правилам обслуживания, была такая же, как и на похоронной церемонии. Однако, были и некоторые отличия в организации 7-го дня. Например, на седьмой день на кладбище идут только женщины, мужчины же собираются во дворе покойного. В день похорон поминальный стол организовывался сначала для женщин, а потом уже для мужчин. На седьмой день мужчин и женщин обслуживали одновременно.

Подготовка к проведению седьмого дня проводилась в течение нескольких дней. Например, иногда приходилось печь в тендире 250 и более хлебов, подготавливать 500-600 тарелок и блюд. Соседи и родственники в это время всесторонне помогали хозяевам дома. На седьмой день со дня смерти покойного люди приходили с корзинами. В этих корзинах находилась еда, например, вареная курица, кята, жирная фясялли¹ и другое. Все это обязательно раз-

¹ Фасоль жаренная в масле с чесноком, петрушкой, помидорами и майонезом.

давалось людям. Начиная с 60-х годов прошлого века, люди взамен стали давать родственникам покойного определённую сумму в 3-5 манатов, а затем начали давать больше денег. Этот обычай действует и сейчас: мужчины, приходящие на седьмой, сороковой день, годовщину дают 10 тысяч, а некоторые 20-30 тысяч манатов.

Заметим, что ни на седьмой день, ни на сороковой день, ни на годовщину людей не приглашают. Они приходят сами. Однако людей, купавших покойного, изготовлявших гроб, копавших могилу, поваров обязательно приглашают. Потому что им за их труд предлагались подарки или деньги. Но они обычно отказывались от подарков или денег и просили от-дать их сиротам.

Количество участников на седьмой день достигало 180-200, иногда 350-400 человек; на сороковой день и годовщину людей было чуть меньше.

На седьмой день покойного кашу также подавали в последнюю очередь. И к тому же, раньше кашу подавали в расчете на двоих одну тарелку. Это, видимо, объяснялось с одной стороны - бедностью, а с другой - тем, что не могли найти много посуды.

После седьмого дня образ жизни родственников покойного постепенно налаживается. Некоторые ограничения убираются. Родственники и соседи продолжают их часто навещать. После седьмого дня в доме в честь покойного периодически накрывают поминальный стол и посещают его могилу.

Как видно из названия, следующая крупная поминальная церемония в честь покойного проводилась по истечении 40 дней со дня его смерти. На эту церемонию людей не приглашают, потому что близкие и родственники сами знают дату проведения такого мероприятия. Они извещают друг друга, когда это необходимо. В трудные времена сороковой день по-

койного однозначно не проводился. Можно привести в пример 1917-1920 и 1941-1945-е годы. Сороковой день стали проводить, начиная с конца 50-х годов прошлого столетия. Так же, как и на седьмой день, количество участвующих в церемонии людей заранее неизвестно. Всё подсчитывалось приблизительно.

Сороковой день покойного на самом деле проводится так же, как и седьмой день. Однако были и различия. Только после сорокового дня, согласно обычаю, отменялось траурное настроение и жизнь вновь возвращалась в прежнее русло. Односельчане должны были меньше горевать и постепенно начать посещать различные мероприятия. Родственники же получали право на проведение торжественных мероприятий. После сорокового дня близкие родственники обычно приглашали родственников покойного в гости. Эти мероприятия проводились с целью отдаления их от траура.

После проведения сорокового дня близкие и родственники покойного продолжали время от времени посещать его могилу и накрывать в его честь поминальный стол. Очередное крупное мероприятие в его честь проводили, когда исполнялся год со дня его кончины. В преддверии этого мероприятия по мере возможности покойному ставили памятник.

Годовщина покойного проводится в той же форме, что и сороковой день. В меню напитков и блюд не было заметной разницы. Они преподносились участникам мероприятия в одинаковой форме. Несмотря на то, что для поминания покойного проводились небольшие мероприятия и накрывался поминальный стол в течение всего года со дня его смерти, окончательным крупным мероприятием считается мероприятие, посвященное годовщине. Только после этого жизнь семьи возвращается в прежнее нормальное русло.

TRADITIONAL MOURNING CEREMONIES AT THE UDIN (Summary)

Arisen in Azerbaijan in IV century up to o. e. - VIII century o. e. one of the tribes of the Caucasian Albania - a tribe a UDIN has kept in many fields of activity ancient traditions and customs up to now. It can be observed and in carrying out of mourning ceremonies which play a significant role in a life of a family.

Udin since the first centuries of our era together with peoples living in their territory, have accepted Christian belief. They had independent religious centers. Subsequently because of illegal liquidation of these centers their position has worsened. And since 20th years of the XX century they in general have been deprived services, ecclesiastics.

In spite of the fact that approximately within last 60 years mourning ceremonies were carried according to the traditional historical norms developed in the Caucasus as a residence of a udin, but the place was given many requirements and in the plan also Christian belief.

The sketch offered to the reader - research is a statement of the systematized concrete supervision. Also the information received from rural elders, intelligences, national legends, other folklore materials has been used.

The person is born, matures and creates family, works, in order to contain it. To grow children, marry them. And comes one day he (she) dies. And this event - death of the person - at all peoples is accepted as the ceremony, reflecting to mountain, grief, sadness. In this connection various ceremonies, actions are carried spent. In this sense udin is not exception either.

The same as and at each people, these ceremonies

are based on national color, at a udin they also are allocated with characteristic features and below-mentioned features.

So, the person has died, elderly men and women gathered around him. That the corpse was not in an abnormal condition, a jaw of him closed, eyes covered, legs adhered to each other. Clothes and bed of the dead man was put in order. The corpse was stacked by the person upwards to a decline. All ornaments from a room were removed.

Women gathered around of died and were immersed in mourning. However to arrange noise - din was considered as a sin. In the evening when darkened and candles were lit, it was impossible to cry above the dead man.

According to religious requirements a udin, the dead man buried not this very day, and on the following. In the first day in the mourning which is carried above a body died, women participated basically. Men were engaged, concerning preparation for funeral of the dead man. Bread for funeral table too bake women (on a table necessarily should be traditional the udin bread - tendir).

The first day the body of the dead man kept in a room in which he has died. Near to him all the night long remained (3-5 person) men. Next day in the morning not later than 13 hours the tomb was dug out, the dead man bathed and produced for it a wooden coffin.

According to legends and national legends, udin in the remote past buried dead men in stone coffins, and then in faience jugs. Then they began to bury in wooden coffins.

Such coffins referred to as "chests" and were produced by local carpenters. The length of them was 1, 8 - 1, 9 meters, width in a head part of 55-60 centimeters. in a foot part approximately 40 centimeters.

They have consisted of two parts - a box in which there was a body of the dead man, and his covers.

Corpse usually thoroughly bathed in the morning in day of funeral. For this purpose constructed a place far from movement of people. The dead man was bathed by 2 persons. Then it dressed. To the dead man put on new clothes. If it was impossible his underwear should be new even. To older persons put on the clothes of black or other dark color tailored from not brilliant fabric, to young ones put on clothes of bright - blue, yellow or dark blue color. If the betrothed guy or the girl died they usually were put on the wedding order. If the deceased wore glasses, to him eyes put on glasses. If he liked to borrow the hands beads, they put to him in a pocket. Has been started to put in a coffin of the hairdresser the razor, the bookkeeper - the handle.

Ornaments of the, died woman usually removed and gave for memory of it to daughters or other successors.

One of those who bathed the dead man subsequently was considered as though as his assistant in this world and maintained kind relations with family of the deceased.

The tomb for the dead man usually was dug out by 3 young men of his sort. However among those who dug a tomb, could be close friends. Single men, babies forty days, brother, the son and the son-in-law of the deceased did not send to dig a tomb.

Tomb was of dug a head part to a decline, the bottom finite nesses by a dawn that is in east - the western direction. For optimum such sizes were accepted: length of 2 meters, width of 65-70 centimeters. Depth of a tomb for men made 1 meter, and for women - 120-125 centimeters. According to national legends, a tomb for the man was dug up to a belt, for the woman

- up to a breast. Tombs were dug by hands, the usual tools, any means were not used.

Bathing of the dead man, preparation for funeral, manufacturing of a coffin and excavation of a tomb at a UDIN is considered the most benevolent work, and for it a bribe did not take. To tell the truth, he was offered gifts or money. But they refused. Naturally, people bathing dead men, made set of coffins and dug out a lot of tombs, have been known and dear among people.

All affairs, connecting with preparation for mourning ceremony, came to the end approximately up to 12 o'clock in the morning of the day of funeral. Women again gathered around of the deceased, and the man in a court yard. Owners of a house prepared 'khurcun' (subsequently the basket) meal to take with itself on a cemetery. In the same basket bore candles, and in other basket - a cord.

The deceased usually took away approximately at 13 o'clock. With this purpose of the man entered into a room, lifted from a floor a coffin, put him on shoulders forward legs. The door in a room was necessarily closed. A forward part of a coffin 3 times on the sly struck about a door, then, having opened a door, bore the dead man in a court yard and lowered on the ground. Here a coffin with the dead man placed on chairs, after short-term, farewells again lifted 5-10 minutes and were sent on a cemetery. A cover of a coffin necessarily bore separately ahead. The dead man bore with the open face.

In the day of funeral on a cemetery there were only men. Women remained in a court yard, after people's leaving they covered funeral table.

The dead man carried on a cemetery basically on shoulders. When the way was long, used a vehicle, and subsequently began to use the machine. However, when

came nearer to a cemetery, again should take a coffin on shoulders. A coffin necessarily carried legs forward. Coming up to a tomb, him omitted on the ground a head to a decline. Here native and closed of the deceased said goodbye to him and spoke everything, that was at them on soul. Then the coffin fell to a tomb without a cover. The coffin covered and after that, relatives of the deceased threw on him on 3 handfuls of the ground. Each of participants of ceremony strewed, on a coffin 3 times small handfuls of the ground. Then on a coffin strewed the dug out ground. It too was made stage by stage. The custom is those, that cutting the tool not passed from hands in hands. The person, the charter to work, should put a shovel the axe on the ground the following should take the tool from the ground. After on a coffin filled all ground, to a tomb gave the necessary form, on a stone put in a head-board, put and lit a candle, musicians participating in ceremony executed a mourning melody. It meant the end of funeral process.

For those who could not get to the funeral table in a court yard, the table on a cemetery was covered. They here remembered the deceased and read prayers for safety of his souls. The majority of participants of ceremony were sent from a cemetery to the house of the deceased. From ceremony they came back on foot and necessarily on that road on which have carried by the deceased that to mountain and a trouble were from them far away.

It has been marked, that udin bury dead men next day. However it did not concern babies of men 2-3 months or children by whom it was not executed yet forty days. Them necessarily buried this very day, washed and having turned in a fabric.

The number of participants in funeral ceremonies behind a table could be various. It depends on number

of the relatives close, from position occupied with the deceased in village. By average calculations in this ceremony participated, about 200-500 men and 150-200 women?

Certainly, funeral depend on the contents of a table, economic opportunities and a social status of relatives. When the standard of life was low, all were organized simply and cheaply when the standard of life was high, all were organized much and a variety. However in all cases obligatory kinds of products were used some: bread, salt, cheese, the wine welded in water meat, eggs, chestnuts and rice for porridge. The first 4 kinds "pedshenq" (products) were considered sacred, ritual.

That all and in that quantity, how many moved on commemoration was positive, satisfied everyone, nobody waited for the greater, the addition did not ask. It is visible from such example. During wars, mass diseases, etc. i.e. when there was a need, acted so: cut with knife (5-6 kg) chestnuts, cooked them in water. Then bore on a cemetery. After funeral everyone took on one - two chestnut, cleaned them and ate, then read prayers for the place of souls died and left a cemetery. Though it also will seem strange for modern readers, but it was a clear way out of the most difficult moments of a life.

Earlier at funeral ceremonies both for men, and for women a table is covered in a court yard. People sat on benches around of a table against each other. Oblong bread - tendir was put on a table by territories to each other.

From both parties of grain lines were put cheese, eggs and chestnuts. Salt on a table was not put, with her enclosed, and everyone took, how many it was necessary for him.

Alcoholic drinks on a table were not put. For this

purpose was the strict law: vodka and two times wine was once offered each participant. Drinks were in small glasses. Suggested all. To drink or to not drink - was the private affair of everyone. Since 60th years of the last century both kinds of drinks are put on a table in utensils. However norm still there is 1 glass of vodka and 2 glasses fault.

Everything, that concerned the meal is put on a table, it is possible to tell, that it has been prepared from local products. Meat products, chestnuts, etc. should cook in water. Did not submit on a table fride on fire a shish kebab, sausage, fish canned food и.др. At all pork meat also did not served. Since olden days for fineral charitable table alongside with uдин, living with peoples belonging to Islamic religion, there were also representatives of these peoples. For this reason at such ceremonies did not move and pork does not move.

Considered as the basic dish of charitable mourning ceremonies a UDIN the boiled rice prepared in the boilers named in people "lashqoin level" - ("the wedding boiler") or "araqin level" - ("the vodka boiler"). Each boiler containing in of 50-60 liters of water, 110-120 person could feed with porridge.

For preparation of porridge used local rice, and in case of his absence - aqdash or more often, sheki fig. In each boiler put 5-6 kg of meat and as much rice, about 2 kg of oil and as much an onions. On each boiler it was necessary 0, 5 kg of tomato paste. In the past porridge was cooked too dense as to people were not distributed, by spoons. They put porridge in bread and ate it as sandwiches.

Porridge submitted on a table last. Her submission meant the termination of ceremony. However till this moment some participants of ceremony acted and expressed condolences to relatives of the deceased.

Participants repeatedly wished died (Let the ground be down to him).

It is necessary to note one more moment connected to porridge. Some people especially close to the deceased could not participate in fineral ceremonies because of illness or for any other reason. He necessarily carried the share of porridge intended for them. According to custom, the more people eat fineral porridges, the will be people wishing to the deceased 'let him (her) heavenly' more.

Funeral ceremony came to the end with words of one of close relatives of the deceased. He also declared date of carrying out of the seventh day from the date of death of the deceased. The seventh day from the date of death of the deceased was carried was spent in a week after funeral, in the afternoon earlier or in the afternoon later. For example, if the deceased have buried on Sunday, the seventh day was carried was spent on Saturday or on Monday. And this meant the ninth day from the date of death. According to custom, people rose because of a table only after from him removed bread. Then, again having seen relatives of the deceased, missed. The custom demanded that after mourning ceremony was impossible to go to someone on a visit. Having returned from funeral home, it was impossible to enter the room where there were people before them. First all people who are in the room, should rise. If in the house of the person, who has come back from a place of mourning, had a sleeping person them should wake. If in a room there was a cradle her took out on a balcony or transferred to other room. Only after all it the person who has come back from mourning ceremony, could enter a room.

According to custom existing at a uдин, women went on a tomb of the deceased next day after funeral, and in 3 days after funeral of a house carried spent

ceremony of "opening" of clothes. In both ceremonies women participated basically. People going on a cemetery, visiting the tomb lit a candle, and having come back home, took part for funeral table. The second action was carried was spent basically at home. Women, having put clothes of the deceased, in the center cried, and then took part in commemoration at a table, organized for them. 70-80 women participated in each of these ceremonies 25-30, and sometimes.

As it was already marked, after funeral of the deceased carried spent the seventh day. The meal on quality and amount, rules of service, was same, as well as at funeral ceremony. However, there were also some differences in the organization of 7-th day. For example, for the seventh day on a cemetery there are only women, men gather in a court yard of the deceased. In day of funeral funeral table was organized first for women, and then for men. For the seventh day for men and women served simultaneously.

Preparation for carrying out of the seventh day was carried was spent within several days. For example, sometimes it was necessary to bake in tandir 250 and more bread, to prepare 500-600 plates and dishes. Neighbours and relatives at this time comprehensively helped owner of a house. For the seventh day from the date of death of the deceased people came with baskets. In these baskets there was a meal, for example, the cooked hen, kata, fat fasali¹ and another. All these were necessarily distributed to people. Since 60th years of the last century, people in exchange began to give to relatives of the deceased the certain sum in 3-5 manat, and then have started to give more money. This

custom operates and now: the men coming for the seventh, fortieth day, anniversary, give 10 thousand, and the some people of 20-30 thousand manat.

Let's notice, that neither for the seventh day, nor for the fortieth day, to an anniversary people are not invited. They come. However people, who hashed the deceased, made a coffin, копавших a tomb, cooks necessarily invite. Because he for their work offered gifts or money. But they usually didn't accept gifts or money and asked to give them orphans.

The amount of participants for the seventh day reached 180-200, sometimes 350-400 person; for the fortieth day and anniversary of people was hardly less.

For the seventh day of the deceased porridge also submitted to last turn. And besides, earlier porridge submitted counting upon two one plate. It, probably, had a talk one party - with, poverty, and with another - to that could not find a lot of utensils.

After the seventh day the way of life of relatives of the deceased is gradually adjusted. Some restrictions are cleaned. Relatives and neighbors continue them to visit frequently. After the seventh day in the house in honor of the deceased periodically cover funeral table and visit his tomb.

Apparently from the name, following large funeral ceremony in honor of the deceased was carried after 40 days from the date of his death. To this ceremony people are not invited, because relatives know date of carrying out of such action. They inform each other, when necessary. During hard times the fortieth day of the deceased unequivocally was not carried was not spent. It is possible to cite as an example 1917-1920 and 1941-1945- years. The fortieth day began to carry spend, since the end of 50th years of the last century. The same as and for the seventh day, quantity of people participating in ceremony it is beforehand not

¹*Fried-fasalli in oil a puff dough, streut granulated sugar.*

known. All was counted up approximately.

The fortieth day of the deceased actually is carried spent the same as also the seventh day. However there were also distinctions. Only after the fortieth day, according to custom, the mourning mood and a life again was cancelled came back in a former channel. Fellows, villager should grieve less and gradually start to visit various actions. Relatives received the right on carrying out of solemn activities. After the fortieth day close relatives usually invited relatives of the deceased. These actions were carried spent with the purpose of their distance from mourning.

After carrying out of the fortieth day relatives and relatives of the deceased continued to visit from time to time his tomb and to lay for his honor funeral table. The next large action in his honor carried spent, when year was executed from the date of his death. Before this action as far as possible to the deceased put a monument.

Anniversary of the deceased is carried spent in the same form, as the fortieth day. In the menu of drinks and dishes there was no appreciable difference. They were presented participants of action in the identical form. In spite of the fact that for funeral the deceased small actions were carried spent and was covered funeral a table within all year from the date of his death, final large action considers action, devoted to anniversary. Only after that the life of family comes back in a former normal channel.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən.....	3
Udilər də ənənəvi yas mərasimləri.....	6
I Dünyadan insan gedir.....	18
II Dəfn mərasimləri.....	24
1. Taxta tabut içində.....	24
2. Cismən və mənən pak.....	28
3. Əbədi mənzil.....	33
4. Son səfər.....	37
5. Xeyrat süfrəsi.....	49
III. Bu da bir görüşdür.....	64
IV. Analar naçar ağlar... ..	67
V. Qurşun kimi ağır həftə.....	69
VI. Ölmək unudulmaq deyil.....	76
VII. İl tamam oldu.....	82
Rus dilində xülasə.....	85
İngilis dilində xülasə.....	96

GEORGI AVETİSİGAR KEÇAARI

UDİLƏRDƏ ƏN ƏNƏVİ YAS MƏRASİMLƏRİ

Nəşriyyatın direktoru:

Namiq BABAYEV

Dizayner: *Mətanət ƏNVƏRQIZI*

Operator: *Sevda ELXANQIZI*

Редактор русского текста:

Ирина Калашникова

Перевод на русский язык:

Екатерина Романович

Инна Романович

Lisenziya № 022142

Yığılmağa verilmişdir: 12.05.2004

Çapa imzalanmışdır: 10.06.2004

Kağızın formatı: 60/90 1/16

Fiziki çap vərəqi: 6,7

Tirajı: 1000

Qiyməti müqavilə ilə

Ünvan: Gəncə şəhəri İnzibati

bina, 378-cı otaq.

Tel: 56-07-70.

Mob: 355-30-57